

06 (det)
C-900

1985

УЧ-МЫЙГАК

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

З ТМО Т. 1 млн. З. 3986—83

~~437164~~

ҮЧ-МЫЙГАК

Литературно-кеендик жуунты

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ, 1985

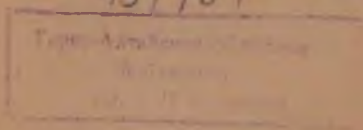
С (Алт.)
С 585

С 585 Созвездие Орион: Литературно-художественный сборник. — Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984. — 104 с.

Жуунтыдаг кычыраачылар А. Ередеевтин ле Э. Яимовтын жагы куучындарыла таныжар, анайда ок А. Ф. Саруева керегинде Г. С. Саруевтин эске алынганын, А. Г. Калкинниг «Кан-Будей» деген чорчогин кычырар.

Мында анайда ок Улу Јенуниг 40 жылдыгына учурлалган материалдар салынган.

~~437167~~

СОЗВЕЗДИЕ ОРИОН

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СБОРНИК

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов.

Редактор Б. Ч. Телесов. Ответственный за выпуск З. Ш. Шинжина. Художественный редактор В. И. Ортогулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 18. 01. 85. Подписано в печать 27. 03. 85. АН 11533. Формат 70×84¹/₁₆. Бум тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать Усл. п. л. 7,08. Уч.-изд. л. 7,29. Тираж 1000 экз. Заказ 566. Цена 50 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

С $\frac{4701000000 - 010}{M (138) 85}$ 76—75

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985

Социалистический Иштин Геройы СССР-дин Бичиичилеринин союзынын правлениезинин баштапкы качызы нѳк. Г. М. Марковты Лениннин ордениле ле «Серп ле Маска» деп алтын экинчи медальла кайралдаары керегинде

**СССР-дин ВЕРХОВНЫЙ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМЫНЫН
У К А З Ы**

Совет литератураны ѳскѳреринде јаан ѳлѳзи, бийик јединдѳ ѳбщественный ији ле СССР-дин Бичиичилеринин союзынын тѳѳѳлгѳнинин 50 јылдыгыла колбой Социалистический Иштин Геройы СССР-дин Бичиичилеринин союзынын правлениезинин баштапкы качызы нѳк. Марков Георгий Мокеевичти Лениннин ордениле ле «Серп ле Маска» деп экинчи алтын медальла кайралдаар.

Социалистический Иштин Геройы нѳк. Г. М. Марковтын иштеги јединдерин кереестеп, Геройдын тѳѳѳлинде онын кѳлерден эткен бюстин тургузар.

**СССР-дин Верховный Советинин Президиумынын
Председатели** **К. ЧЕРНЕНКО**

**СССР-дин Верховный Советинин Президиумынын
качызы** **Т. МЕНТЕШАШВИЛИ**

Москва. Кремль.
1984 ј., 16 ноябрь.

Бичиичилер А. А. Ананьевке, Зульфяга (Исраилова Зульфяга),
А. С. Ивановко, П. А. Куусбергке, С. В. Сартаковко, С. Н. Ханзадянга,
М. Б. Храпченко Социалистический Иштин Геройнын ат-нерезин
адаары керегинде

**СССР-дин ВЕРХОВНЫЙ СОВЕДИНИНГ ПРЕЗИДИУМЫНЫН
У К А З Ы**

Совет литературыны ӧскүреринде жаан үлүзи, эрчимдү обществен-
ный ижи ле СССР-дин Бичиичилеринин союзы тӧзӧлгӧнинин 50 жыл-
дыгыла колбой мындый бичиичилерге Социалистический Иштин
Геройнын ат-нерезин адаар ла Ленинин орденин ле «Серп ле Маса»
деп алтын медальды табыштырар:

Ананьев Анатолий Андреевичке,
Зульфяга (Исраилова Зульфяга),
Иванов Анатолий Степановичке,
Куусберг Пауль Аугустовичке,
Сартаков Сергей Венедиктовичке,
Ханзадян Серо Николаевичке,
Храпченко Михаил Борисовичке.

СССР-дин Верховный Соведининг Президиумынын
Председатели **К. ЧЕРНЕНКО**

СССР-дин Верховный Соведининг Президиумынын
качызы **Т. МЕНТЕШАШВИЛИ**

Москва. Кремль.
1984 ж., 16 ноябрь.

ЭМДИГИ ОИГО — ЭН АРТЫК ИШ

Өткөн жылдын учы жаар Туулу Алтайдын бичинчилеринин организациязынын бюросы келер жылда бүдүретен иштеринин пландарын шүүп көргөн... Жаңы бичиктерди элбеде шүүжери, бичинчи жаш-өскүримнин ижин жаантайын көрөри, литература аайынча иштерди өткүрери, литературно-художественный жуунтынын, төрт бичигин једимдү ле бйинде чыгарары, албаты-јонло туштажуларды јарандырып элбедери ле оног до өскө көп иш эдери чокымдалган. 1985 жыл тегин эмес, ол озо ло баштап, Ада-Төрөл учун Улу јууда алган Јенүнин 40 жылдыгынын жылы. Быјыл партиянын XXVII съездине белетенери элбеде өдөр... Орооннын бастыра јаан керектеринде бичинчилердин ижи ле јери бар. Олордын көп бүдүмдү иштеринин ортозында санаадан чыкпас эн јааны — бичинери. Мынан улам бистинг бйис, өзүмис ле ижис аайынча шүүлтелер эмди база көп.

СССР-дин Бичинчилеринин союзынын правлениезинин сентябрь айдын учында өткөн Пленумы орооннын ичинде өткөн јаан керектердин тоозына кирип јат. Онын ижи аайынча пландар эмди тургузылып, куучындар жуундарда айдылып, терег санаалардын телкемдери сомдолып, шүүлтелер јүректерде күрмелип, күүн-санаанын јаркындары көгүстерде чагылып тургандары иле јарт. Совет бичинчилердин баштапкы съездинин өткөнинен ле Союзынын төзөлгөнинен бери бежен жыл болгонына учурлалган пленумында меге туружарга келишкен.

Кремльдин Јаан залы совет литературанын бежен жылдыгынын күнинде ады јарлу карган да, јнит те бичинчилердин шүүлтелерин укты. Јарым чактын туркунына бичинчилердин кажы ла үйези бойынын оды өчпөс, салымы јаан произведениелерин бичиген... Көп једимдерге јеткен, көпти көргөн-билген улусты угуп, кажы ла кижы, байла, бойынын ижи ле јүрүми керегинде сананган. Менин санаам Туулу Алтайла, бистинг областьтын јолыла, онын культуразынын ла литературазынын өзүмиле тудуш болгоны јолду. Эмди бистенг ыраак ол 1934 жылда күски јаландары күрерип, агаштары саргарып баштаган Туулу Алтайдан Москвага одус јети јашту Павел Васильевич Куцияк келген... А мен дезе ол жылда чыккам. Јоло өзөктө, Түмечинде баш-

тапкы өмөликтер төзөлип турган ой болгон. Ол тушта ада-энемнин содон айлы межеликтин эдегинде турган... Павел Кучняк Москвада Союзтар Туразынын Колонный залында баштапкы делегаттарла кожо телекейге жарлу атту-чуулу орус бичинчини, съездтин нжин башкарып турган кижини баштап ла көрүп, угуп отурган болор... Жаңы жүрүмнин, Алексей Максимович Горькийдин үнин бастыра телекей уккан, Алтай-дын көк тууларына ла чаңкыр өзөктөрине ол база томылган.. Бүгүн СССР-дин бичинчилеринин Союзынын бирме эки члени ле бийик үрөдүлү ле билер жашөскүрим алтай литератураны ададып турулар. Совет орооннын литературазы эмди жетен сегис тилле бичилип жат, олордын бирүзи — алтай тил. РСФСР-дин ичинде бичинчилердин жетен беш организациясы нштеп туру, олордын бирүзи — Туулу Алтайда.

Бежен жылдын туркунына литература бистин ороондо кандый элбеген ле өскөн! Бичик деп немени жүрүминде көрбөгөн калык-жондор бүгүн литератураларлу, ат-нерези текши ороонго ло телекейге макталган бичинчилерлү. Алтай албаты бойынын жүрүмин, озогызын ла эмдигизин алтай тилдү «судурлардан» кычырып жат. Ол бистин бүгүнгин жүрүмис. Мынайда сананып көрөли: эмди ле бисте кенейте литературга деп неме чек жок болгон болзо, кандый болор эди? Алтай тилле бичиктер де жок, оморды бичип турган улус та жок... Эбире жаныста, байла, кандый да жаан куру ла эрикчел турар эди. Ондый куру Туулу Алтайда бирме жылдардан озо ын-шын турган. Онызы жарт. Же ондый куруга түней ойди менинг де үйем бала тужында көргөн. База бир темдекти бойымнын жүрүмимнен алаын. Бистин жаш тужыстын өткөнинен бери удабады деп айдарга жараар. Ол жуунун жылдары (чийерге де чаазын жок, газетке бичийтенис), жуунун кийниндеги жылдар... Табынча алтай бичиктер ыраактан келген куштардый анда-мында көрүнгилей берген. Же оморды талдап алар деп неме билбейтенис, көрүнгени ле та не, та не! «Чөрчөктөр» деген бичиктин жаражын не деп айдар: торт ло кижинин ичин кычыкайлап турар — көрүп ле отургадый. Баатырлары да сүрекей кеен, өзөк-жүрекке эптү. Кажызын ла агылу билерис: Алтай-Буучай да, Күмүжек-Ару да, Актайчы да — ончозы ла ап-алтай чырайлу, онын үстине чөрчөктөги жүрүмдедий кеп-кеберкек. Мен бодозом, журукчы А. Каланаков ол баатырларды журап турала, алтай албатызынын бийгин ле бүткен агызын сескен, оны ондогон кижиде тап айдар керек. Онон башка алтай улустын бүткен кеенин кайдан тап журазын. Кажы ла албатыда бойынын кеберкеги бар, бастыра керек — оны табарында, ого једеринде, оны билеринде. Эмди де кезикте журукчылардын журагандары улуска, балдарга түней ле ошкош, је оморды эптү көрүп, жууктаардан болгой, качар күünün келер: бап-балбак па айса жап-жалбак па, кандый да ондый ла. Олордон табар ла неме жок. Мыны эмди де элбеде шүўжетен сурак бүгүнгин ижиске сүрекей керектү.

Јаш тужыста Салтан каан, балыкчы ла балык, абыс ла онын ишчизи Балда керегинде чөрчөктөрдиде кандый кычыратан эдис. Олорло

кожо көрбөгөн керептерге отурганис, кечпеген талайлар кечкенис. Са-наабыста быыраш чачту кижинин журугу база артып калган, онын адын жаштан ала билетенис — Пушкин.

Жаш тужында санаамда бичиктерден база бир терең арткан неме-— таап алган кандый да күчүк керегинде кычырганым. Оны карамап, ого санааркап, көп санангам. Ол Тургеневтин алтай тилге көчүрилген «Мумузы» болгон. Алтайлап кычыргады бичик (өскө тилге бис билер эмес) жаан сүүнчидий каа-жаа ла учурайтан. Жуу-чак болбогон болзо, жүрүмис чек башка болор эди, онызында оос тө жок. Андый да болзо, жаш тужыста ас тоолу алтай тилдү бичиктер жүрүмисти кееркеткен. Же тирү бичинчилердин бойлорын көрөрдө көрбөгөнис, билерде билбегенис. Олор бойлоры алдыска келип куучын айдар, кандый да улгер кычырар деп санаабыста да жок.

Бүгүн алтай литература областьтын ла албатынын жүрүминде, бастыра совет литературанын өзүминде. Кажы ла жылда алтай бичинчилердин арга-ишылтузыла жаңы үлгерлер, куучындар, поэмалар, эмезе повесттер, романдар, очерктер, статьялар, пьесалар ла кожондор кычыраачыларга аткарылат. Кажы ла жыл алтай тилден орус ла өскө дө тилдерге көчүргөн эмезе орус ла өскө дө тилдерден алтай тилге көчүргөн бичиктер чыгат. Кажы ла жыл бистин поэттердин, прозаиктердин бичигендери областьтын, крайдын ла текши орооннын газеттеринде ле радиолорынын берилтелеринде жарлалып турганын көрүп, угуп турадыс. Бичинчилер областьтын журттарында, клубтарда, школдордо, турлуларда туштажулар өткүрүп, жаңы произведениелерин кычырат, жүрүмнин жаан сурактары аайынча куучындар айдат. Кажы ла жыл бистин литературанын ишчилери кыйалтазы жогынан литературный иштер өткүрөт, семинарларда, конференцияларда, элбек жуундарда болгылайт. Жаңыс ла былтыр бистин жети бичинчи совет литературанын башка-башка иштеринде турушкан, жашөскүрим ортозынан бир киж, Т. Торбоков, иит бичинчилердин VIII Бастырасоюзный жуунында творчествозынын једимин көргүскен. Јайгыда бистин областьта Алтайдын атту-чуулу бичинчизи Василий Макарович Шукшиннин күндери көрүмжилү болды. Ондө турушкандар бистин бичинчилердин ишти көдүринжилү өткүрүп билерин јарадып темдектегендер.

Алтай литературанын баштапкы катап Москвада жаан ајаруда ла бийик кеминде байрамдалган күндерин ундыйт эмезис пе! Анайда ок совет башкир литературанын күндери бистин областьта текши једимдү ле көп тузалу өткөни биске сүүнчилү. Алтай литературанын күндери баштапкы катап былтыр гран ары јанында — Монголияда јакшынак өткөни база баалу.

Јыл сайын өдүп турган иштер керегинде кыскарта бу да айдылганынан көргөндө, алтай литература — өзүмнин јолында. Ол мынан жаан једимдерге быжу једер, ондө алаңзу јок. Ненин учун дезе, өзүм-јүрүм болуп турганда, өскө-башка болор аргазы јок.

Бистин кажы ла бичиичинин жаңы произведениелерин, једимдерин адап тоолобой (ол таг алдынан көрөтөн јаан сурак), мен совет литературанын бежен јылга өзүп келгенин сананып тура, алтай литературанын тѳзѳлип элбегени, јүрүмде учуры ла ижи керегинде кожо шүү-жерге кичеендим. Озүм канайда башталган, үйелер сайын канайда өткөн — бу чокым улустаң ла иштерден турган јаан сурак. Тегин ле јенил не де болбой јат. Орооннын ајарузы эмес болзо, ончозы кайдан келзин — мыны сѳс жогынан јүрекле билеп, ого тургадый бийик иш бүдүрерин бис озо баштап бойыстаң некеер учурлу. Бүгүңги јүрүмнин ле албатынын некелтези кату да, чын да. Јакшынак иш керек. Јаан творчество учун чып-чын терең ле элбек тартыжу керек.

Төртөн јылга јуу-чак көрбѳдис, амыр-энчү өйдѳ иштейдис, јүредис. Бистин эмдиги бѳис јаан чочыдулу. Мындыј айалгада бичиичи бастыра ийде-күчиле, јүрегинин јүткигениле иштезин деп јүрүм некеп јат. Бисти эбире кандый јаан керектер, сурактар јок деп айдар! Бастыра улуста кожо бастыразында бис каруулу. Јүрүмнин некегениле болзо, айлыстың јаны да, айткан сѳзис те, ал-санаалу јүрегис те ару болор керек. Албаты ижинин дисциплиназы јаранзын, улустың аайлажып билижеринде ол база тың болзын. Јүрүмис учун не тен турушпайдыс? Јүрегис не көп амадабайт? Јажыл ар-бүткенис те бистен болуш сурап јат. Јашѳскүримнин де сурактары јаан. Кардын алдына аш не артып турган? Кандый да бир эр не үрелип турган? Кѳдүретен, көрѳтөн сурактар көп. Мында анчада ла публицистиканын ийде-күчи керек. Откүн тилдү ле шүүлтелү очерктер ле статьялар јетпейт.

Амыр-энчүни корулап, тыңдары бистин јакшы ижистен ле јүрүмистен камаанду. Бу сурак аайынча јаан куучын бастыра бистин бичиктеристен, газеттерден, радионын берилтелеринен, айткан сѳстѳристен јаантайын тың ла элбек угулар учурлу. Бүгүңги некелтезе мындыј.

Быјыл май айда бистин ороон Ада-Тѳрѳл учун Улу јууда баатыр совет албатынын төрт јылдын туркунына бастыра бар ийде-күчиле тартыжып алган улу Јенүзинин төртөн јылдыгын сүрекей элбек ле кѳдүринилү темдектеер. Бистин бичиичилер оны канайда уткыыр? Јууда турушкандар ла олордын от-калапту тартыжузы, заводтордо ло фабрикаларда, совхозтордо ло колхозтордо тўни-тўжиле иштегендер керегинде жаңы произведениелер аайынча иш бисте бүгүн чокым ѳдѳр керек. Бу јаан тема аайынча жаңы үлгерлер, куучындар, поэмалар ла повестьтер де, театрға пьесалар да бичилер арга бар.

Партийный ла совет органдар бичиичилердин ижине сүрекей јакшынак ајару салып тура, озо ло баштап некегени — иштеген улуста туштажуларды там элбедип јарандыраы болуп јат. Улустың ижин, јадын-јүрүмин бойынын кѳзиле көрүп, јашѳскүримле туштажып, бүгүңги јүрүмнин жаң-кылыгын, кўн-санаазын иле сеспес болзо, эмдиги улусты канайда чын көргүзетен эди. Бүгүңги кычыраачыға бастыразы керек: јебрен де ѳйлѳр, Улу Октябрьдан озогы да јүрүм, јирме-одус та

жылдар, жуунын да кыйын-шыразы — бастыразы солун ла тузалу. Је анчада ла эмдиги јадын-јүрүмнин јаранган ийде-күчин, улу иштерди. эмдиги улустын өскөнин көргүзери эн учурлу.

Кадындагы электростанцияны төзөп тудары башталган. Бу бистин областьтын, Туулу Алтайдын ла албатынын одыла тудуш јаан иш. Мынан улам јагы произведениелер бичилери јолду. Ненин учун дезе, Кадын бастыра јолысла, бастыра бойысла колбулу. Бистин бичиичилер бу сегизен жылдардын канча мунг улус туружатан, канчаны өскө-лөндирил кубултатан ижиле бир болуп, электростанцияларды тутканы-ла түнгей бойынын јаан иштерин бүдүрер аргалу ла јолду болзын.

Э. ПАЛКИН,

бичиичилердин партийный организациянын качызы.

ЈУРУМДИ ЧЫНДЫК КӨРГҮЗЕР

(Бичиичилердин жуунынан)

Өткөн 1984 жылда октябрь айдын учкары Туулу Алтайдын бичиичилеринин жууны өтти. Ондо «СССР-дин Бичиичилеринин союзынын правлениезинин юбилейный пленумынын итогтары ла КПСС-тин Төс Комитединин Генеральный качызы, СССР-дин Верховный Сөвединин Президиумынын Председатели К. У. Черненконын ондо айткан куучыныла колбой задачалар керегинде» докладты баштамы партийный организациянын качызы бичиичи Э. М. Палкин эткен.

Совет литература — албатыла, партияла, ороонло кожо јүрүмнин жагыс тыныжын тынган литература. Лениннин, онын кожо иштеген нөкөрлөринин, гражданский жуунын ла баштапкы бешжылдыктын геройлорынын, Ада-Төрөл учун Улу жуунын үргүлјиге ундылбас жуучылардынын улу бүдүм-кебери онын страницаларында бастыра јанынан көргүзилген.

Совет литература — төс ајарузын иштин кижизине ле иштеги кижиге, социализмнин ченеер, бедренер, эдер күүндү эрчимдү строителине ууландырылган литература. Ол — эмдиги өйдин кижизин, онын ич телекейин, нравственный бедреништерин көргүзип билер, онын сүүнчилерин ле санааркажын, чынга ла чындыкка јүткигенин чыгара айдып билер литература.

Совет бичиичилердин произведениелери 78 тилле чыгат. Российский Федерацияда бүгүн бичиичилердин јетен беш организациязы иштейт, олордын бирүзи — бистийи. Алтай литература совет јаннын

жылдарында өскөн лө ийде-күч алынган. Туулу Алтайда 22 бичиичи тургуза өйдө литературанын башка-башка жанрларыла једимдү иштейт.

Областын партийный организациязы творческий интеллигенцияны өскүрерине ајаруны эткен де, эдип те туру. Бичиичилердин баштамы партийный организациязы литературанын өзүмине јаан камаанын јетирет.

Тургуза өйдө Туулу Алтайдын бичиичилеринин тал-ортозы орто јашту улус, творческий јашөскүрим ийде-күч алынат. Алтай литературанын једимдери ончобыска јарт. Кажы ла јылда үлгерлердин, куучындардын, повестьтердин јаңы јуунтылары чыгарылат. Бичиичилер романдар ла пьесалар бичиирге кичеенедилер.

Алтай тилле чыккан произведениелер орус ла өскө дө тилдерге көчүрилет. Бистин бичиичилер Бастырасоюзный ла зональный конференцияларда, семинар-јуундарда элбеде туружадылар. Бу јайгыда В. М. Шукшиннин кычырыштары Туулу Алтайда бийик кеминде өткүрилген.

Алтай литературанын ла искусствонын областын ишкүчиле јаткандарынын духовный јадын-јүрүмин байгызарына ла оморды коммунизмнин идеалдарына таскадарына јетирип турган камааны јаан. Творческий ишчилер бойынын керегин бүдүрип тура общественный керектерде элбеде туружып, эл-јонды алдындагы турган задачаларды једимдү бүдүрерине ууламјылап турулар.

Докладчик алтай литературанын једимдери керегинде чокымдап, учурап турган једикпест-тутактарды илезине чыгарды. Кажы ла художественный произведение бойынын идейный ууламјызыла, автордын гражданский көрүм-шүүлтезиле бааланат. Је бисте художественный творчествоны баалаарында мындыј једикпестер учурайт: кезик аразында омордын учуры калай көрүлет, нөкөрине чындык сөсти јартынча айдарынаг кемзинет, произведениелерди шүўжери узадылат. Калай ылгаштырыш көп аразында критиктердин керексинбезинен улам болуп јат.

Незин јажырар, кезик учуралдарда произведениелерде јадын-јүрүмнин курч сурактары көргүзилбейт. Мынызы лезе автор јүрүмди јакшы билбезин керелейт. Онын учун арга јокто фольклордын сүр-кеберлерине көчүп, көргүзерге турган темазынан чек тууралай берет. Соңында мындыј произведениелерге јанду ла неме деп рецензиялар бичилет. Мындыј калай көрүш авторго до, кычыраачыга да туза бербейт.

Театрдын репертуарын белетееринде мендештиш эмдиге јетире јоголголок. Произведениелер јаңыс ла художественный кемиле эмес, озо ло баштап идейный кемиле баалалар учурлу. Мендештен улам произведениелер де калай шүўжилет. Мынызы актерлорго, болуштын ордына, јаңыс ла буудагын јетирип јат.

Кычыраачы, анчада ла јинт кычыраачы, совет кижинин бийик

идеалдары көргүзүлгөн, онын идеяный турумкайына, иштегенкейине ле ат-нерезине учурлалган произведениелер кычырарга күүнзейт. Искусствонун ишчилерине партиянын, албатынын эдип турган төс некелтелери — ол терен идеяность, гражданственность ло художественный жаңынан бийик кеминде болоры.

Бичиктерди кепке базып чыгарарында једикпестер учурап турганын докладчик темдектеди. Кезикте орды јок рукописьтер планга кийдирилет, рукописьтерди шүүжери өйлүү-өйинде өткүрилбейт, бир автордын бичиги (азыйда бичигени) канча катап кепке базылат, творческий јашөскүримле чокым иш өткүрилбейт.

Јуунда шүүжилген сурак аайынча он бир кижии куучын айткан. Олордын кезиктеринин куучындарын кыскарта јарлайдыс.

Б. У. Укачин, бичиничи:

— Чын, алдындагы јылдарда бис кандый бир рукописьти шүүжеринде жаңыс ла бичиничилер эмес, анайда ок пединституттын, история, тил ле литература аайынча научный шинжүү өткүрип турган институттын ишчилери өмө-јөмө туружатан. Мен сананзам: Алтайда бичиктер чыгарар издательствонун Туулу Алтайдагы бөлүгинин директоры редакционный советти жаңырта төзөп, онын ижин башкарар учурлу.

База бир керек. Публицистика эл-јонды соныркадып турган эмдиги өйдиг курч сурактарына, чокым экономический ле социальный сурактарга чын ла чике каруу јандыраар арга берип јат. Је бистер, бичиничилер, бу органы элбеде тузаланып албай турус.

Улу Јенүнин 40 жылдыгына учурлай «Алтайдын чолмоны» газет «Төрөлистин магына» деп литературный конкурс өткүрет. Творческий ишчилер бу конкурска туружарын бойларынын кереги деп билер керек. Публицистика — јаан ийде-күч, оны чике тузаланарга амадайлы.

Н. С. Шумаров, театрдын режиссери:

— Јербойынын авторларынын драматический произведениелери аайынча спектакльдарды бис күүнзеп тургузадыс, је оло сүрекей ас. Албатынын јурт јерлердеги театрларына жаңыс актту пьесалар керек. Балдарга көргүскедий пьесалар јокко јуук. Жаңыс сөслө айдар болзо, бичиничилер бистердиг комыдалысты чын ла јарт ондоп, драматический произведениелер бичиирине ајаруны ла некелтени кыйалтазы јогынан эдер деп иженедис.

Келер өйдө бис авторлорло колбулар тургузып, социальный јакылта-заказтар эдер деп шүүнедис. Мынызы бүгүнг куннин сурактарына учурлалган художественный ла идейно-политический жаңынан бийик кеминде ле чындык произведениелер бичиир јол ачар.

3. С. Казагачева, филологический наукалардын кандидады:

— Бичиктер кепке базып чыгарары ажындыра чокымдалбай ла пландалбай турганы керегинде докладта чын айдылган. Менинг айдарга турганым: научный иштерди пландаар да, чыгарар да тушта история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрүп турган иститут-тын ишчилерине жөмөнөр керек.

И. В. Шодоев, бичичи:

— Бичичининг үниле ой куучындайт. Эмдиги ойдинг телекейлик айалгазында ядерный жуунунг сүрекей жаан чочыдузын жоголторына ууландыра эрчимдү ле ууламжылу тартыжу өткүрели.

Жиит үйени гражданственностко, совет патриотизмге таскадарынын учурлу эп-аргазы историйнынг темдектери аайынча таскадары болгон до, болуп та жат. Литературада, искусстводо исторический теманын учуры, айтпаза да, сүрекей жаан. Темдектезе, Жегүнинг 40 жылдыгы биске өткөн калапту ой керегинде төзөмөлдү, жарт, марксистско-ленинский көрүм-шүүлтенин ээжилери аайынча жолду куучын өткүрер арга берет.

Совет албатынынг социализм, амыр-энчү, социальный ичкери өзүм учун тартыжузын классовый көрүм-шүүлтеге жөмөнип, художественный жанынан чокым ла чындык көргүзерге амадайлы.

А. О. Адаров, бичичи:

— Бис бүгүн партиянын албатыга, бичичилерге айткан учурлу куучынын шүўжедис. Ойлөр өдөт, жүрүм улалат, литература өзүм ле ийде-күч алынат. Ой лө жүрүм бистинг алдыска жаньданг задачалар тургузат.

Партия жайалтага чебер, оны обществого сүрекей баалу деп көрүп жат. Ле андый да болзо, кижини обществонынг бастыра улузына эдип турган некелтелерден ле онын закондорынанг кем де, не де жайымдап болбозы жарт.

Төс Комитеттинг июньдеги (1983 ж.) Пленумынынг түп шүўлтелери ле культуранынг сурактары аайынча калганчы жылдарда жарадылган жарлу жөптөр творческий интеллигенцияны терен идеяностко, гражданственностко ууламжылайт.

Ле Күнбадыштынг башкараачы ишчилери бистинг керектерге уйады жогынанг кирижерге ченежип, психологический тартыжу өткүрүп турганын ундыбайлы. Олордынг көп амадуларынынг бирүзи — бистинг культуранынг ишчилерининг партияла бирлигин, кичинек те болзо, жайрадары болуп жат. Мынызын жарт ондоп, удур тартыжуны билгир ле чын өткүрер керек.

Қажы ла жаңы произведение — ол бичичининг тўндў-тўштў иштеп, эл-жонына эткен сыйы. Онын жўрўмдиги идеяно-политический чындыгыла, жўрўмди лапту ла јарт кўргўскениле кемјилет. Онын да учун бичичининг ижине јаан некекте эдилери јарт.

Једимдў иштейли, јадын-жўрўмди ле бўгўнгн ойди чындык кўргўзип, јаанды ла јашты јаркынду јолго кычыралы. Чындык керекте партийный органдар бисти качан да јомбўр.

Јуунда партиянын Горно-Алтайский обкомынын качызы нўк. Б. К. Алушкин туружып, шўўжилген сурак аайынча куучын айткан.

* * *

Јуунда Туулу Алтайдын бичичилерининг организациязынын келер кўндерде бўдўретен ижи чокымдалган. Јууннын туружаачылары областьтын интеллигенциязына Јенўнин 40 жылдыгын творческий иштеги једимдерле уткыыр кычыру эттилер.

Э. ТОЮШЕВ,
жууннын туружаачызы

КУУЧЫНДАР

Александр ЕРЕДЕЕВ

КУУРЛУ ОЗОКТОРДО

Бу бир үүр куучындар жаңысы сыркынду бичигимнен алган бажалык. Чындап та, бистинг малчыларыста кандый жакшынак улус жок деер. Олор керегинде бичип турум Байла, жүрүмди тереңжиде билип алзам, оок куучындардан текши сүр-кебер көргүзилер деп иженип турум. Бу куучындар жүк ле бир бөлүк. Келер бйдө база бир бөлүгүн кычыраар...

НАЖЫМ КЕЛИП ЖҮРДИ

Кечегизинин кийинде Отык нөкөрүм туку ла таңары жуукта айлыма айбайтып жетти. Тегин де жобош кижини там борорып калтыр.

Ары-бери түймөп чай ас, Отыкта десе үн де жок. Көрзөм, ол ал ла санаада. От тийгендей, улам ла сайын тыртас-тыртас эдип туру.

Кече ле кадык болгон, кайтты? Чала чочуп, онын чырайын туйказынан аяктазам: кара ла тун. Чындап та, жаан оорып калган кижини болбой!..

Отык бажын серпий согот, неден де жескингендей катап ла тыртас эдет.

Учында ол ары-бери аяктанып, менен шымыранып сурады:

— Кече бижеледим бе?

— Бир эмеш болгон ло...

— Ита-та-ай! Жажына андый неме этпегем. Кайттым не, кайттым не? Кожондогон ошкожым?

— Эки-үч оос ло, оного токтоп калдын ине. Сен, карын, шалбарбайтан энтирин — дедим.

— Энем-еей, оного не болды?

— Не де болбогон. «Бүгүн кой кабырганымнан бери бирме жыл толды, отураар, жыргаар ла» — деп, сүйүнип отурган.

— Уйым нени айтты? Байа ол күлүмзиренип ле турган.

— Тана эжин: «Жажына ачу аш амзабаган да болзон, нөкөрлөрүм ле бир катап жыргазан кайдар. Оного өскө тайгада ла тайгада» — деп, айдып отурган эди.

Отыктын чырайы жарый түжүп, сыны түзеле берди ошкош. Онон: «Акыр, отурыш жетти, турлуга атанар керек» — деп айдала, чыга конды.

Адына мине соголо. жаан керек эдип салгандый, ары-бери айка-нып, улуска көрүнбей, капшай ла журтты өткүрө мантада берди.

Эм ле шүүп турзам. Отык кече ас-бас билип турганы санаазына кирерде, тыртас-тыртас эдип отурганы ол болтыр. Бу улустын ортозында сан ла башка кижн болотон эмтир...

УНДЫЛЫП КАЛГАН СӨСТӨР

Тенери шантып, соок тыгып калган. Тышкары двор до ак кыруга туттуруп, жылу тыныжын чыгарбаска кымынып алгандый. Койлор бүгүн талдама одорго тойо отоп алгандар. Эмди кыртылдада кепшенип жаткылары. Койу түктү, семис күлүктөр бу соокто кайтсын. Олор, байла, уйку аразында кепшенгилеп, жайгы турлузында жүзүн-жүүр чечектү жаландарды түженгилеп жаткан болбайсын. А өлөндү кажанга коштой болчок туранын көзнөктөринде от бүгүн кандый да сан башка жарык күйет. Онын жаркынына кардын үсти күмүштий мызылдап туру. Казаннын түбиндий тенериде жылдыстар аштын чарактарындый топтозыр.

Туранын эжиги ачылып, ак буу бурт эдип, кижн чыкты. Онын базыдынан ла кыймыгынан жажы жаан кижн деп билдирет. Ол кажан жаар барала, койлорын көрди ошкош. Эжикке ойто келеле, тенери жаар айкап, бир эмеш турды. Санаазына эн учурлу не де кирген болгодый: бажын кекип ийеле, эжиктин тутказынан тутты...

— Чечек, түн ортозы једе бертир. Алтын-казык тенеринин түбинде суркурап турганы коркышту — деп, Эзендик өбөгөн бозогоны алтап айтты. Онон толыкта турган часка кылчас эделе, сүүне берди: — Жаңы жыл жагырага беш ле минут арткан турбай. Кайда, этти чыгар. А мен дезе, чөбөйлөрдн башкарып ийейин.

Тургуза ла столго казы-карта, алама-шикир толо берди.

— Ка, Чечек, столго коштой отураар. Жаңы жылды уткып ийеек. Ак малыс та амыр туру, алкы бойыс та су-кадык жүрүбис. Азыраган балдарыс та көп. Келер жылда онон артык једимдү иштейли. Арка-сыныс чылабазын, ак сүдис астабай, анканы ажып јатсын. Је, чөбөйишти көдүрп ийеек! — деп, Эзендик алкай сокты.

— Айтканынча болзын...

Уйн тулундарын сыймай тудала, амзап ијди.

Эзендик копшык чырайлу, сартак сагалду кижн. Сөөк-тайагы сырзак. Ол бу јажына јеткеля, больницанын эжигин ачаган деп улуста куучын бар. Онызы та чын, та төгүн. Је онын катанын, эмдиги капшуунын көрзө, байла, чын болор. Кезик улус ол јанынан сураза, Эзен-

дик мынайда айдар: «Улай ла кырды кырлап, эртен-энир койлоп жүрген киж и андый болбой база. Танкы ла тартпаза, тыныш та, базыт та болор».

Чечек база санг башка киж и. Унчукпас, кандый да јалакай, күлүмзиренип жүрер. Таң ла атса, иштенер ле иштенер. Кажанда өтөкти күреер, оноң аяк-казанла уружар. Баламның балазына деп кийис укту кичинек көм өдүктер көктөөр. Кезикте терелер уужаар. Олорды энирлер сайын эдректеер. Оңи киргенде, сөбмдөп, кемјип, тон кезер. Оноң түниле көктөнүп отураар. Бир канча күннинг бажында ап-апагаш, чололоп эткен өмүрлү ле кајылу тон белен.

Эзендик шулмустанып, көкип турала, сурады:

— Эки саамайың ак-буурыл, эки јаагың кызыл-марал деп, кем айткан эди, санаанга кирет пе?

— Мыны кемге айдып отурын? Эки саамайымның буурылын јаны көрүп ийдинг бе? — деп, Чечек күлүмзиренип айтты. Је бу нени айдып отурган «једишке» деп, ичинде каран сананды.

— Је, је сананзан, айтсан? — Эзендик чек ле јиидиркеп чыкты.

Бу шилемир коокымайтып, карыйла, күнүркеп отурган болды ба — деп, Чечек чала кайкай берди.

— Акыр, једишке, сен нени айдадың?

— Јок, јок, Чечегим, эске алынзан. Акыр, мен барып койлорды чүрче көрүп келейин. Ојто келзем, айт — дейле, апшыйагы кийинбей ле, чыга конды.

— Бу соокто тон јок кайда барадырың, учкан?

— Алдырбас, чүрче ле.

Чечек једишкезинин сурагына каруу берерге, өткөн жүрүмин эске алына берди. Айыл-јуртту болгонынан бери туй ла төртөн јыл толды. Бу ла чагаан ай башталарда, тойы болгон јок по. Экү той эдерде, кезик улус каарып, мынайда кожондошкон эди:

«Тон кышкыда той эткен, тодоштордо ујат јок».

Чындап, Чечек бир катап јаан карлу кышкыда койлоп барала, көчкөгө алдырган. Эзендик оны бедреп таап алала, кучактанып, канча јер өдүп келген эди. Санаазы кириш-чыгыш тушта, өгөбни кандый да каруу каруу эрке сөстөр айдып келеткен. Сөстөри санаазына кирбейт. Айса, ол оны сурап туру ба? Је андый ла утка сөс айтпаган эди.

Эки саамайың ак-буурыл,
Эки јаагың кызыл-марал...

Акыр, акыр... Эзендик мынайда той эдер алдында айткан ошкош. Бат, бат, ол ло кышкы күнде эмес пе? Э-э, чып ла чын. Карыйла, ончозын ундып салган киж и турбайым. Ол тушта Чечек бу ла кобыда койлор кыштадып турган. Јадар тура да јок, кайаның төзине јөлөй туткан јапашта јаткан. Ол өйдө јиит те, чыдым да. Эт-кан тың, соокко до тон-

бос тужы ине. Эң ле јаан ийде — жүректе сүүш оны кандый да соокто жылыдып жүрген. Эзендик, омок-седег уул, база койчы болгон Ол Чечектин турлузына улай ла келип баратан. Бир катап, жаңы жылдын алдында келеле, мынайда айткан эди:

Эки самаайын ак-буурыл,
Эки жаагын кызыл-марал

Чечек бу сөстөргө ачына берген. «Не, мен ак-буурыл болуп, карып калтырым ба? Андый болзо, катап турлуума келбе!»

Эзендик чек жалынып, сөстөрүнүн учурын мынайда жартай берген:

— Чечегим, Чечегим! Корон соокто тыныжыннан саамайларыңда чачын кыруутып калтыр не. Торт ло ак-буурыл. А жаактарың кып-кызыл чечектеген маралдый. Ачынба көөркий!

Чечек ончозын ондоп, чырайы эрий берген.

Эзендик кемзинип, төмөн көрүп айткан: «Эки саамай кажайганча, Экү эш бололык».

Једишкези јаан удабай, талтас-мылтас кире конды. Сартак сагалы качан ок кырутуй бертир.

— Је санаанга кирди бе? Ундып салган болзон, «лишний» чөбчөй тударың — ол орустап та ийди.

— Той эдер алдында айткан. Карын, бу ла чагаан айдын жаңыратан баштапкы күнде болды ба? — деп, Чечек күлүмзиренип унчукты.

— Бат, бат, ундыбаган турбайың. Кандый јакшы! Бу сөстөрдүн кийнинде не эди?..

— Баштапкы окшош эмей база, — эмеген шулмустанып каруу берди.

— Чын, чын. Чечек.

Јаңы жылдын эжиги араайынан ачылды Эки карган өткөн өйди эске алынып отурдылар.

АМЫРГЫНЫҢ УНИ

Токтош турлуга једип келерде, өтөксү таныш јыт удур сокты. Ары-бери ајыктанза, эш ле неме јогыла. Эбиреде ончозы тымып калтыр. Эки кып туранын эжигинде төрт үйелү чакы оны сакып туру. Уул ого јортуп келеле, адынан түжеле, тискинин буулап ийди. Казай өбөгөн көчүп түшпеген болтыр. Кайдан ол тайгадан эрте түжетен эди. Одорум чеберлеп турум деп, кар жааганча јайлузынан кыймыктабас јангу кижн. Турага јнит кирип келзе, ол бу ла јуукта бого келип жүрген болтыр. Печкезин шыбап, черетеп салган. Айылдын ичи ару, ончозын быжулап, белетеп салган. Күлүк туразына тың ла иштеген ошкош.

Токтош кажан-чулан жаар басты... Жетире жазалбаган неме бар болзо, эдип саларга шүүнди. Кайдаг, апшыйак ончозын быжулап койгон. Бу ишти ол бойы ла эткени таныкту. Онызы коркышту курч малтазыла жандаган агажынан билдирет. Койлор турар кажанда бир де ачык жер жок. Жадынга жайар өтөкти кургазын деп чогул салтыр. Кажанга коштой — жедеген эки обоо. Казай олорды бойы эткен эмтир. Онызы неден билдирип турган дезе, обоолор суу өтпөс сүп-сүүри башту. Бир де карарып базылбаган. Ол жайгыда качан да турага чай аспас кижн. Тышкары одуланган жери жадыры. Эт тиштеген тижн артып калтыр. Токтош арчымагын кодорып, онын одузына чай асты. Уулдын санаазында Казай оныла кожо куучындажып отургандый. «Балам, эртен кайдаар койлоп барарыс?» — деп сурап турган немедий. Онын үи жалакай, көстөри керсү ле киленкей. Качан да кизиребес, немени жолду айдар. Токтош оныла кожо бу ла өзөктө эки жыл койлогон эди. Бир де ачыныжып көрбөгөн. Лажы жаан, ченемелдү өрөкөн уулды катукабырдан жалтанбаска үреткен, таскаткан эди. Лаш кижини көдүрүп, мактап жүретен. Бойынын ордына озочылдардын жуунына улай ла ийер. «Лаш кижн жүрүмди көрзин» — деер. Барнаул жаар институтка үренип барарга ол болушкан. Уулдын зоотехник болор күүн-санаазын сүреен жараткан. А эмди Токтош экинчи курста. Бу жуукта уул заочно үренерге жанып келген. Конторадан укса, Казайла кожо иштеп турган кыс үредүге барган эмтир. Айдарда, Токтош тургуза ла өбөгөнлө кожо иштеерге суранган. Бичик-билигин артынып алала, жедип келгени бу. Онын малдаг айрылар күүни жок, жаантайын баскан туулары тартып турган. Эмди онын санаазы жарык, сын-арказы жениле түшкендий. Таныш турлу кандый да кату. Айландыра турган каскак меестерде онын ла баспаган жери жок.

Токтош чай кайнай берерде, табыланып ажанды. Төрөл турлузына мынайып энчилү чайлап отурза, кандый жакшы! Ол эмди иштеер, терлеер, койлоор! Сүмерлерге чыгып, өзөктөрднн ичин ажыктаар! Бойын туулардын ээзиндий бодоор. Койлоры чыгым жок, семис турза, ого оморкоор! Айла Казай эшке жедип барза, ол канайып сүүнгеи не?

«Тууларды тарттырып көрөтөн турнабай керек» дейтен, ого бинокль де апарып жадырым. Уйи көп балдар азыраган. Өбөгөниле кожо иштегенче. Өзөккө эптежип, жадып болбос кижн. Көккизи де, комысчызы да коркышту таай-эже. Мал онын сүүнчизи ле ырызы. Аяк-казаны сообос улус. Ары-бери өткөндөр айлына кирзе сүүнип, күндүлеер.

Токтош бойы өскүс өскөн. Онынчы классты божодоло, кой кабырышкан. Бийик сынду, кара-күрен чырайлу таларкак уул. Көстөри күлүмжилү, кунугып жүргени көрүнбес. Иш ле дезе, жүткий берер жагду.

Жеерен адын жазап откорып алала, ол атанды. Лайлуга жедерге эмди де бежен беристе, жаан ажу ажар керек. Байла, эгиргери жедип барар. Жорго ат жалын жайкап, бачымдап барадат. Бышкырып туру, жобоор болды ба?

Агаштардын бүри сап-сары. Життин санаазына мындый үлгер эбелди:

Аспандар эдижет: «сыр-р»,
Айландыра кандый амыр!
Жай келгени, байла, бу.
Жалбрактар күрең толбылу
Кузук жыту Алтайым,
Күн жаркынду тууларым!

Токтош алдында койлоп жүрерде, көп үлгерлер де чүмдеген эди. Же олорды, Казайдан өскө, кемге де кычырбаган.

Одош-тедеш сүмерлер,
Одыра баскан одорым.
Эки түней Ак-кайа —
Энци болгон жерлерим!

Апшыйак бу жолдорды угала, «жакшы, чындык алкыш!» — деп сүүнер.

Ажуга чыгып келерде, айландыра туулар алаканда немедий жатылар. Кайда да ыраакта сыгындар эдижет. Анча-мынча болбой, бу ла жуугында сүреен жараш сыгын үнденди! Угул турза, канча үйеленип туру. Тайганын кейи ле талазы кений түшкөндий. Уул сыгынды кетеп көрөр күүни келди. Ол адын буулап салала, өңөлөп барды. Эш ле неме көрүнбейт. Жаңы ла мында эткен, кайда барды? Туруп тыгдады. Кенетийин сыраңай ла жанында сыылай берт. Уул тынбай да оноор басты. Байагы үн араайын чөйилди. Токтош бир мөштин кийнинче өдүп ле жадарда, айу огырды. Баш ла бол! Жеткер бу туру! Уул коркыйла, бажынын түги бөркин кодүрүп ийди ошкош. Эди-канына соок жайылды. Огырыш там ла тыгыды. Келип жат! Токтош мөш өрө тытпактанып чыкты. Ол ло тарыйын кижии аайы-бажи жок каткырды:

— Эй, уул, канайып туруң, түш!

Уул тыркырап, сан төмөн көрзө, Казай өбөгөн туру! Ол түжүп келерде, апшыйак танийла, та канайда берди болбогой:

— Баламды, баламды! Бу сен — Токтош по?! — Казай уулды ку-чактай алды. — Качан келген, не жүрүн?!

Жиит, сууда тал чылап, тыркыраганча. Эрмек те айдып болбойт. Эмеш ондонып, айтты:

— Слер эшке барадырым. Койлор кабырайын деп.

— А үредүүңди таштаган ба?

— Жок, былар, иштеп тура үренерим.

— Жакшы, жакшы, балам! Кече сени түженген эдим ле...

Ол экү жергелей отуруп, куучындажа берди. Болгон учуралга бууры талганча каткырыжат.

— Мен амыргы тартып турзам, аркада неме шылырап келедерде, сыгын деп бодогом. Онон көрзөм — кижн. Кайдар эмеш деп, амыргылай бергем. Мылтык жок кайткан агчы болотон. Кокырлаарга санангам. Же алдырбас, балам. Айдарда, мен сени городтон бери амыргылап жадып, экелген турбайым.

Экү ат буулаган жерге келди. Токтош карган наҗызына экелген аранын арчымактан кодорды. Казай сүүнип, ажуга онон чачып, алкап ийди:

Ак малыс амыр турзын,
Алкы бойыс кадык болзын.
Тайгалар ажу ачсын,
Суулар кечү берзин!

«БОЙЫН БИЛ»

База ла бир кураан жылыып калган! Бу кайткан неме!? Энезинин маарап турганын не деер! Эмчеги саамчып, сыстаган болбой кайтсын! Талбыйт мыны угуп, көрүп, ичи чым эдип, чырайы кара ла тун. Онын ачынып турганы коркышту. Ол жаньс ла: «Кайран курааным, кайран курааным» — деп, катап-катап шымыранып туру. Жастын кату ойинде жакшы ла торныгып калган неме эди. Байа, күн тапту ла жылы берерде, кураандарды энелериле кожо текшилешсин деп, бош салып ийген. Көрөр-угарга жетпеген — бирүзи жок. Мынын коронын не деер! Кандый шокчыл табылган болотон?!

Талбыйт кекенип, ары-бери баскындайт. Ис кезейин десе, жер карантылап калган. Мүркүтке сезиниш жок. Түлкү ле борсыктын кылыгы болды ба?

Карулов Талбыйт энезиле кожо үч жыл койдо. Ижи де једимдү. Јаман ады чыкпаган эди. Энези, Торко, он бала чыдаткан кижн. Удабас ла пенсияга чыгар. Онын учун уулын бойынын ижине таскадып жүргени бу.

Каруу уулын быжыл айыл-јуртту эдип саларга шүүнип жүрү.

Торко јажына ла кой кабырган. Унчукпас, јалакай көстөрлү. «Бала-баркам, мал-ажым» — деп, сананып жүрер. Обөгони јада калганынан бери удай берген. Бойы өзөккө көп түшпес. Машина-трактор манташса, бажым айланат деер. Ол тайганын агару агуна кужына түнгей.

Талбыйт бийик мандайлу, узун сынду. Бойы күүрек ле јажу јнит.

Тенгери булуттай берерде, койлорын турлузына айдап экелди. Кураандарын айрыйла, жылу бөлүккө кийдирди.

Турага кирген ле бойынча, орынга жатты. Энези уулынын чырайын көрөлө, чочуп сурады:

— Бу сен оорып турган ба?

— Жок, энем. База бир кураан жогыла...

— Калак-калак! Кандый эдү табылган! Аза берген болбозын, жакшы бедредин бе? — Торко калактай берди.

— Бедрегем, кайда да жок! Түймебегер, тунгей ле аайына чыгарым.

Талбыйт жаскы танды көс жумбай, көрө лө адырды.

Онон төжөгинен тура жүгүрүп, тышкары чыкты. Кырмак жаш кар жаап койтыр.

Ол турага кире конуп, мылтыгын алды. Эм ис кезерге макалду.

Чап-чанкыр таң, ап-ару кар.

Талбыйт жазып отурза, кажаанын жанына бөрү келип жүргөн эмир. Истери жаан, бадырмаш. Истеш башталды. Кыр өрө бартыр. Күлүктин изи бир көңдөйдүн жанына жылыа берт. Уул ого жууктап ла келерде, арт-март табыш чыкпай кайтты. Бир жедеген эне бөрү чурап келеле, онын карызын шыркалап тиштеп ийди. Же, карын, Талбыйт мылтыгын чупча соккон. Көрзө, бөрү катап табару эдерге ыркыранып туру. Кайдан; мылтык жырс ла... Эки алтамда неме кайда барзын.

Көңдөйди шыгалап көрзө көстөри жаңы ла жарыган күчүктер. Ичегенин эжигинде — кураандардын сөбктөри.

Талбыйт чала каныгып, оморды бого ло балбара согуп алар күүни келди.

Жаш немелер — жаш ла: кандый да жара-аш! Уулдын жүреги жымжай берди. Оштош лө килеш жүрегинде ойгонуп, тартыжа берди ошкош. Эм быларды канайдар? Олтүргилеп алатан ба?.. Арылык-берилик санаа. Мезин улустан уккан мындый сөстөр брүмдейт: «бөрүнин балазы — бөрү болор», «өштүни өлтүрбезен, сени өлтүрер», «жаш немедө не буру», «актуга кан төкпө», «аш кылгада, бала жашта», «өчөшпөй жүр — өштошпөй тур». Онон Талбыйттын адазы Ада-Төрөл учун Улу жууда шырказынан улам шыралап өлөрдө, энезинин ыйлап айткан мындый сөстөрүн эске алынды: «Оштүни өштөгөн огы, тынына жетти, эжим!».

Талбыйт эренистелип, тидинип болбой турала, күчүктерди таарга салала, жүктенип, айлы жаар басты...

Жанып келзе, энези эжикте сагып туру.

— Энем, бистин кураандарды тажып турган бөрүнин балдары бу. Тирүге экелдим. Эм оморды канайдар?

Энези кызгышкан күчүктерди аяктап, унчукпай узак турды. Онон айтты:

— Азыраарын канайып азырайтан. Чыдагылаза, койлорынды кырып салгылаар. Анчы укту эр кижн, бойын ла бил...

Талбыйт бөрүнин күчүктерин аяктап, жылыган кару кураандарын эске алынып, узак турды...

КЫНДАЙ

Кындай өбөгөн кырланга чыгара жортуп келеле, ат үстинен одоштой жаткан кобы-жиктерди аяктай берди. Күнөт меестердин кары жалтырап жат — торт ло күскү. Же олордо бир де чийе тартар ис жок. Алдында эликтер ээлеген јер жок по? Канайып артаган Алтай бу! Аны-кужы кайда барган?

Кындайдын жүреги чым эделе, кандый да кунукчыл санаага алдырды...

Ол бүгүн бого андаарга келбеген. Койлорынын одорлоры божой берерде, јум өлөңдү јерлер бедреп жүрген эди.

— Чындап та, бу неден болот? — деп, өрөкөн шымыранала, тайгашты катап ла ширтейт. Көрүп турза, каңыл мөштөр суйып калтыр. Олорды кезип, сан төмөн сүүртейчи јол јадыры. Анда-мында кезеле, таштап ийген агаштардын кобизин! Байла, электрокиреелердин талтабыжына чыдашпай, кача берген эликтер болбой... Керектү тушта, агашты кеспей, је онын кемјүзин билбес кайткан улус! Кобынын ичинде кара суулардын коолын тракторло јыра тартырып салган, чебер-чек јорыкташ качан болор! Анда кайран чараандар јоголып калганы јарт.

Өбөгөн адынан түжүп, ого арчымагында суладан уруп берди

Калганчы өйлөрдө Кындай ар-бүткен керегинде алды-кийнин улай ла сананар болды.

1941 јылда, күскиде ол Ада-Төрөл учун јууга атанарда, бу ла ажу-да, бүгүңги чилеп, амырап отурган эди. Кенейте аркадан сыгын чыга конгон. Тура түжеле, мүүзин арказына салып, мойнын чөйип, эдип баштаган. Онын амыргыдый коо үни кычырулу ла комыдалду угулган. Ол кырлардын үстиле там ла ырап, чочыдулу јар јайып тургандый. Айса, јуу-чакка барып жаткан јиит уулга анайда угулган болор бо? Же сыгыннын үни жүрегине томылып калган эди. Јуунын уур јылдарында Алтайны, албаты-јонын санандырып, ийде кожуп жүретен. Төрт јылга чыккан-өскөн јериле колбу туткан карудан кару үн. Бат, эмди шүүп жүрер болзо, агаш-тажы, ан-кужы кандый јаан учурлу.

Кындай тары-ыжы јайылган таладан јанып келерде, тууларынын ару кейин тынып, онын быйанду ийдезин ол тушта сескен. Кородогон санаа-күүнине мөшсү кейи эм болгон.

Ач-торо өйлөрдө мөштөр кузугыла албаты-јонын не аайлу азыраган. Эмди кезеле, таштап ийген мөштөрдү көрүп, кижинин жүреги канайып сыстабас, ыйы да келетен неме эмтир. Алды-кийнин сананбас улусты «ай-уй!» — деп айдатан өй келген эмес пе?

Апшыйак эмди пенсияда да болзо, койлорын таштабай кабырганча. Эм тургуза олордон чыгым жок. Јаска јетире күчин түжүрбеске, јангы одорлор көрүп жүргени бу.

Өбөгөн адына минип, арканы төмөн жортты. Анча-мынча барып јатса, буланнын јангы ла барган изи јадыры. Кындайдын жүреги сүүнчилү боло берт. Не дезе арка-туузы тон ло ээн эмес. Эки-јангыс та аны

базарда, кандый жакшы! Онон ол кандый да сан башка табыш чыгарда, чочып, тискинин кайра тартып тура тўшти. Лаптап тындаза, не де тыныжы буулып, киркиреп туру ошкош. Өбөгөн табыш чыккан жер жаар мендеп жортты. Баш ла бол! Байагы булан агаш-ташка согулып, чиректенип жат. Бу не болгон? Ол аттан тўжүрө калып, буланга жууктай басты. Ол бутпаштап, чапчырга белен! Көрүп тургажын, булан жагы ла тузакка кирген эмтир. Бууй тартыпарга жеде бертир. Оозынан көбүктү кан шуурайт. Эм мыны каңайдар?

Жууктап болбос! Жыга чапчыдып аларын! Ан кижини көрөлө, торт ло октолып туру. Эмик онын мойнын там ла кезе тартат. Түрген болужар керек. Эмеш ле оройтыза, өлө берер. Өбөгөн алаатып, ары-бери жүгүрип, эдер немезин таппай барды. Онон канжаазында армакчызын эске алынып, жүгүрип барала, чече тартты. Ол алдында кандый да эмдикти күлий тартып ийетен кижиди. Буланды чаңмадайла, колы-будын орой тартып, жыгып ийди. Онон төрт санын күлий сокты. Тузакты агаштан чечеле, оны буланнын мойнынан жүк ле арайдан айрыды. Ан женил тынып, токынай берди. А көөркийдин жүреги торт ло тирсилдеп турганын көркышту. Тыны киргенче, эмеш амыразын. Күлүлү неме кайда барар ол. Кындай жадыкка отуруп, танкызын асты. Буланнын көзи борорып, торт ло эзирик немедий. Өбөгөн ого килеп, ичи чым эдет. Кандый танма бого тузак буулаган болотон? Эмик трактордын тросы болтыр. Апшыйак өрө туруп, ис кезип көрди. «Э-э, кем ол, билдим — деп, Кындай шымыранат. — Ол бир агаш уурдап, улуска садаачы Өлөшкө эмтир. Трактордын изи ол туку, өзөктө, жадыры. Бу жуукта келеле, сан өрө жойу чыгала, тузак буулаган болтыр. Акыр ла болзын, сенин үлүүнди берерим».

Апшыйак ачынганына, аркада жагыскан жаактап, арбанат. Онон буланнын жагына келеле, курч бычагын кынынан ушта тартты. Күлүни кезе согуп ийерде, булан туруп чыкты. Ол эки-үч калып барала, тура тўшти. Кайа көрүп, быйанын айдып тургандый. Онон арка жаар жеп-же нил желе берди. Өбөгөн онын кийининен күлүмзиренип, алкап айтты: «Алтайына агыдып ийдим, амыр-эзен жүр, арка-туун андык болзын!».

Ол күн Кындай өбөгөн арканы бир эдип жорткон. Эликке буулаган бир канча тузак таап, чечкен. Койлогодый өлөңи жум одорлор до тем-дектеп алган... Эртеден ала бого малын экелер. Ас-мас арткан эликтерди чочытпас, үрkitпес. Жажытту келген анчыларга жай бербес.

Апшыйак энирде айлына чырайы бүрүңкүй келди. Канжаазында түрүп салган эмиктер. Уйи, Өркөш, өбөгөннинг бүдүш-бажы сооп, неге де ачынып калганын көрүп, сурады:

— Не болды, жадышка?

— Керекшинге тузак буулап турган танма бар болтыр. Олорго кой до кирерден айабас — деп, Кындай куучындады.

— Ол кем не?

— Кем деп оны, бу ла ач Өлөшкө эмей база. Эрте ле оны угузарым.

— Жадышка, улусла урушпа, кайдалык оны... — Оркөш чочып, айтты.

— Жок туру. Андый немелерге жол бербес керек. Эмди ол неге жетпей торолоп, ан-куш кыра берген. Жок, жок ло туру!

Обөгөнни айткан сөзинен качан да чыкпазын билип, эмегени унчукпай барды.

Эңир кирип, айдын тогус жаңызы чыкты. Кажаанда койлор кепшенгилейт. Тандакталып таң атса, олор жаңы одорго чыгып, тойо отоп алгылаар.

Э З Е Н

Ырыспаев Эзеннин бачымдап турганы коркышту. Адынын жежижи торт ло агын суу. Айса, ветеринар кижинин эрјинези андый болбой база...

Агаштардын бүрлери кандый жараш! Чек ле жажыл туманга ородып салгандый. Жыды өзөк-буурга өдөр. Кечүлерде суунун таштары көрүнүп жадар. А сүмерлер көк-чаңкырга түртүлүп калгандый. Жолды жакалай өңи өдү мөштөр. Кейи јуксу, кузуксу. Кижинин сыны сергиир, кожондоор күүнин тудар. Эзен бу јерге жаңы иштеп келген кижини. Ле андый да болзо, уулдын јүрегинде чочыш ла бачымдаш.

«Барып јатса жетпес, бу кандый ыраак турлу!» — деп, ол нчинде сананат. Байа конторага бир кыс келип: «Бир уй төрөп болбой јат, түргөн болужаар?» — деп сураган.

Эзен эм-томын алып, адын ээртей согуп, сураган:

— Ады-јолоор кем?

— Јалтырай.

— Турлугар мынан ыраак па? Кожо јортор болбойоор?

— Ой, былар, мен азык-түлүктөп алайын деп. Турлуда кижини бар эдн. Бу ла өзөкти өрө барзаар, аспай, једе беререер.

Эзен тургуза ла атанган...

Је бат, база ла кечү. Суунун арузын, арузын! Чакпындар күннин чогыла каталыжып, ойноп јат! Суп-сур, суузын, суузын деп, тату табыштанып јаткандый. Көнкөрө жадала, ичип ле јадар күүнин келер. Уулдын ады онон тынастап-тынастап тынып алды. Эзен одракты орой јортуп келерде, турлу эмтир. Ол чакыга түжүп, адын буулап јадарда, айылдан байагы кыс чыгып келди!.. Эзен чочып, атпас эделе, оозын ачып, туруп калды. Ичинде сананганы мындый: «Бу мен ээн јуртка келип, кыс көрүп турган болбойым. Јалтырай мени озолоп келер аргазы жок. Азык-түлүктөп, артып калган кижини бого кайдан келди!».

Кыс алаатый берген уулду кайкап, эжикте унчукпай көрүп турды. Кандый сан башка кижини бу. Ээрдин колонгын тынгыдат, канжазынан нени де бедрейт.

Эзеннин көстөри торт ло алырандап туру. Чындап та, бу куулга-

зын болбой. Ол ло бала! Кап-кара көстөр. Кийимн де ол ло бойы. Сыны да ол — коп-коо. «Ол ло» деп шымыранып турганын бойы да билбей калды. Эриндери кыймыктап турган таныш эмес уулды аыктап, кыс та чочып, эжик жаар тескерледн. Келген болзо, айылга кирбей бу канайып турган кижн. Эзирик пе дезег, как ла эрүүл. Чакыга түшкен кижн ойто атанарга, үзенизине жастыра-мыстыра тееп турарда, кыс унчукты:

— Канайып тураар, айылга кирип чай ичпей!

Эзен база өзөктө уккан ол ло жалакай үнди таныды. Онон сурады:

— Мен эмчи эдим. Мында кайда да, турлуда, уй төрөп болбой турган деген. Ого келдим.

— Ой, былар, келгенеер жакшы! Ол мында. Капшай баралы!

Кыс сүүнип, узун кежегези жардына согулып, коштой кажан жаар баштап жүгүрди.

Ырыспаев канжаазында эм-томду сумказын түрген чечип, оны ээчий басты. Ол уйла анча-мынча уружып турала, келген керегин бүдүрүп ийди.

— Ой, былардын колынын жегилин! Бу кандый жаан бозу! Энези мыны канайып көдүрүп жүрди не? — деп, кыс сүүнип турганы коркышту.

Jeеренек десе балазын жалап, ыгыранып туру. Уул кыстын экелген суузыла колдорун жунуп, күлүмзиренип, нени де айтпайт.

— Баш болзын, көбөркий жакшы болды. Же эмди чадырга киреер? — кыс оны кычырды.

Онызы десе эмдиге ле нени де ондобой, алаатын сурады:

— Ады-жолун кем?

— Жаркын.

Ол база ла чочый берди. Акыр-акыр, байагы бала адын Жалтырай деген жок по?

Экү мал-аш керегинде куучындажып, чайлап отурганча, тышкары чакыга кем де келип түшти. Жаркын чыга жүгүрүп, сүүнчилү айтты:

— Эжем једип келтир!

Эзен база ла атпас этти.

Ол ло тарыйын айылга Жалтырай кирди. Оны ээчий — сыйны. Уул айагын ичлей, көстөрүн жапылдадат. Бу кайткан түней сыйындар! Аайлаштырып та болбозын.

Эјези жакшылажала, сурады:

— Же уй кандый?

— Бозузын эмизип ле туру, эжем.

— Быйан болзын, былар! — деп, Жалтырай чек ле көбөрй берди.

Бу игис көбөркийлер деп, Эзен жагы ла ондоды. Олордын ачык-жарыгы да, куучынчызы да коркышту. Эки түней ару тамчы ошкош. Атары да жалтырап јаткан чалындар кептү. Каткылары күмүш күзүни-чектердий.

Ырыспаев учында каткы-коқырга шылтай айтты:

— Байа Жаркынды коркыткан ошкожым. Өзөктө кижини удурган чыгып келерде, чочыганымды не деер. Көс көрүп турум деп бодогом.

Жалтырай каткыга бууры көжий берди. Учүнүн жангыс ла жер тырмаары артты.

— Бис эжер балдар. Слерден болгой, жангыс жердин улусу ылгаштырбай жат. Былардын кажызы Жалтырай, кажызы Жаркын дежер. Өнөтийин түней кийинип жадыс — деп, эжези учунда жартады.

Онын мынайда айдары да жолду. Керек десе, жерлеш бир уул элекке де түшкөн эмей... Ол игистердин бирүзине: «Мен сени коркышту сүүп турум, Жаркын» — деп, Жалтырайга айткан. Бойу эжелү-сыйынды чек ылгаштырбайтан. Экилезинин ле кийининен жүгүрөр. Сыйындар десе «көс жок сүүштү неме» — деп каткырыжар. Онон улам Жалтырай ол уулга ыражып калган жок по.

...Алты толықту агаш айылда омок-седен куучын. Эзен быыл үрөдүни божодоло, бу жерге ырым, ырызым тартып келгем дейт. Кыстар онынчы классты божодоло кабырарга артканыс дежет.

Кыстар одордо уйларын жуурга бардылар. Эзен десе байагы уйдын су-кадыгын көрөргө, кажаан жаар басты.

Качан эжелү-сыйынду жедип келерде, уулдын көстөри жангыс ла Жаркында. Олор кандый да түней болзо, же онын жүрегинде кенетийин чагылган жаркын бирүзине ле берилген. Эмди ого эки башка кыс. Бирүзүн эжези, экинчизин сүүгөн көөркийи. Чындап та, чындык сүүштөн сескир жер үстинде не бар?..

А И Д Ы Н Д А

Эрмен бүгүн эчкилерин эртелеп келеле, кажаалап салган. Печкеге отты түргөн салала, мендеп чайлап алды. Такаларынын кайыжын быжулап көрбөлө, көм өдүгине чыт этире тагып ийди. Капшайлаар керек. Тегери шантып, шил ошкош жалтырап туру. Түнде соок курчыыр эмитир. Мендеп, кобы-жикти кериир. Жылыңган эчкилерди бүгүн ле табар.

Керде-марда керек болор деп, узун армакчыны тегерийте түрүп, курына буулады.

Турадан чыгып келзе, соок жыбар. Жаак-жүсти жалай согот. Ажып бараткан күннин чогына сойоктордын баштары кызыган темирдий кызыл. Тоң кардын кыжырты да коркышту.

Базарга жеңил болзын деп, эки эдегин кайра кыстанып, кече эчкилеп жүргөн кобы жаар түргендеди. Бу өзөктин каскагы да, кайа-таштузу да сүреен. Базар ла кижини базар. Така кийбей, умзаныш та жок. Бого баспаганынан бери эки жыл болды. Ол черүден келгели төрт лө ай өткөн. Алдында мында койлош болгон ло эди.

Бир кайанын чогына чыгала, эбиреде аяктап, амырап отурды. Ын-шын. Төрт тын неме кайда барган? Ийт-кушка канайып учурады болбогой? Кече бедреш болгон ло. Канча малды жангыскан канайып

ийер. Башкүн эжи Айсүлү өзөк түшкен. «Больницага кирерим, эки-үч күн жүрүп ийерим» — деген. Олор айылду-журтту болгонунан бери үч ай болгон. Тойдун киининде экү эчкилер кабырып келген.

Бүрүңкүй кирди... Эрмен Ак-Кайанын сыранай бажына чыгарга чырмайды. Такалар ташка илинет. Тайкылзан — сан төмөн уча берерин. Же, карын, ай чыгып келди. Меестер сүттий ак. Кайда ла кара неме иле. Же кыймыктанган тынду неме көрүнбейт. Сүмерлер суп-сур. Тернерини курч азулардый кыйкап турулар. Эрмен чокага чыгып келди. Мынан ончозы иле. Эгмек-эгмек жылымдар тымып калган. Олордун эдегинде көлөткө. Эбиреде кандый да жимирттү. Жылымдар десе тымык кимирттү. Эди-канын жимирт эдип турар. Акыр, кара эчкилер мындый айдында канайып көрүнбес? Бу кайда барган мал? Кыр ашкан болзо, истери жок. Эрмен таштардан тудунып, сан төмөн түшти. Бу не?.. Эчки маарады ошкош. Уулдун сүүнгени коркышту. Ойто ло ың-шын. Эрмен чөкөп, ыйлап ийер күүни келди. Ижемји келеле, жоголо берзе, оного ачымчылу не бар? Учунда ол эгмек кайанын кырына жетти. База ла маараш! Бу кандый кару үн. Же ол кайда? Лаптап көрзө, жылымдын тал-ортозында, кичинек тектирде, эчкилер турдылар. Олор туйуктанып калган эмтир. Эрмен эмди та ачынганына, та сүүнгенине арбанып чыкты: «Шилтилер, бого канайып кирген!

Кижн өдүп болбос берт жер. Эмди мыны канайдар? Түн, кайа болор — түжөре жеткерлү. Эртеге жетире таштап ийер бе? Бу корон соокто эки күн курсак жибеген мал не болор. Бүгүн ле чарчагылап калар. Акыр, армакчы жеткедий ошкош. Эмди оны неден буулаар. Карын, кайанын бажында бир төс кырчын туру. Олорды жууй тудуп, армакчыны буулады. Чиреп көрзө, бек эмтир. Уул сан төмөн араайын түшти. Кырчын чыдажар ба? Жүрөк шимирейт, баш тере тыдынат. Армакчы ала-канды кезе тартат. База ла эмеш, база ла эмеш. Баш ла болзын! Түжүп келт. Эки тизе тыркырайт. Эм көрүп турар болзо, күлүктөр бозого таштан секирип түжеле, ойто чыгып болбой, туйуктанып калтыр. Эрмен олорды бирден-бирден кучактанып, бозогоны жүк ле арайдан ажырды. Эчки — таштын малы. Олор сүреен каскак таштарла калып-калып, сала бердилер. Эрмен ээчий барып болбозын билди. Санаазы караңуулай берди.

Ойто армакчыла чыгар керек. Кырчын чыдажар, та жок. Айса, таң адырып отурар ба? Эртең көжип калзан, кол кабышпас. Ол тушта керек коомой болор.

Эрмен сан өрө тартынып чыкты. Бир сөөмнөн там ла бийиктейт. Кайанын кырына жууктап келерде, не де тызырашты... Бу кырчын! Ол таканын бир мизиле таштын кыбына кептей тепти. Тыны чыгат. Эмеш амырап алар. Тын чиренбес. Таштын кыбынан тудуп, ойто ло карбактанды.

База ла темдениш, күжүрениш.

Чыгып келеле көрзө, бир ле кырчын армакчыны туткан эмтир. Эрмен ого: «Баш болзын, кырчын!» — деп мүргип ийди.

Түжүп келзе, эчкилер жанып келтир. Айсулу коркыган, үркиген оны сакып отурды. Эжин коркытпаска айтты: «Төрт эчки үүрдөн айрылган, оларды бедреп жүргөм». Же кайга армакчылу түшкенин айтпады.

Ж А С К Ы Д А

Кой төрөдиштин кидим ле тужы. Байсында түни-түжи амыр жок. Кураандардын мааражы жастын сырымын ойгозып тургандый.

Байсыг былтыр күскиде черүден келген эди. Ол энези Жыламаштын турлузына келип, ойто ло кой кабыржа берген. Жаштан ала малдын ортозына өскөн уул торт ло ологго эригип калган. Жанарда, кураандардын үнин угарга бачымдаганы коркышту.

Уул жаңы чыккан кураандарды жылу үкпекке тажып жүгүрөт. Кураныларын койдоноп, эдинин жылузын берет. Оны көрзө, ой дө өткөнүн сеспей жүргендий. Улай ла кажаанда.

Же, карын, болушка сакман болуп, зооветтехникумнан үч кыс келген. Олор Байсыгнын иштегкейин кайкап жүрдилер. Онон бойынын жалакайы да коркышту. Тана үүре-желези Сурлайга шымыранат:

— Кандый малзак уул. Бирүбнсти де сеспейт ошкош. Көстин кырыла имдеп ийетен болзо. Жаражы жараш ла, жаң-кылыгы сан башка. Байла, сүүгени бар болбайсын...

Ол, чындап та, тудуш кара кабакту, көө-кырлаг тумчукту, мөлтүрөп турар кара көстөрлү уул. А иштенип жүрзе, кыс бала ошкош. Онын кемзинчегин не деер. Койлордын ортозында содос-содос этире отура түжүп, кураандар эмизип божобонт. Олордын кажызынын ла ичин тойу ба деп тудуп көрөт. Көстөринде жылу күлүмүн.

Жаантайын ла жанынан айрылбас курааны бар. Оны энези жерип салган. Мылжы неме.

Кыстар уулдан артпаска, база да тыг иштегилейт. Жаш туш, жаш жүрөк, канайдар база, уул бир-бирүзине ажару эдер болор бо? Байсыг десе ончозына жалакай, куучындажар, каткырыжар, же жажытту сүүштин көрүжи жок болгодый.

Кураандар там ла көптөйт. Бош то жок. Койлордын мааражы, балажажы... Умчылар колдон до түшпейт.

Энези, Жыламаш, уулын тууразынан көрүп, «бу жакшынак, кеберкек кыстардын бирүзиле таныжып алатан болзо» деп, ичинде каран сананып жүрөт.

Анчада ла унчукпас, жобош Токина Байсынга карузып, жүрегинде не де ойгоноп, тату-тату сыстаар болды.

Бир катап ол уулдын эн кару кураанын тудуп алала, бойынын үүрине жожуп алды. Байсыг чайлап алала, келзе, эркези бөлүкте жогыла. Ол ары сурт, бери сурт — бедирей берди. Камык малдын ортозынан бачым кайдан табылзын. Токина ол кураанды тудуноп, умчылап туру. Байсыг оны көрүп, кандый да жылу күлүмзиренип базып келди.

— Оскүс немени мыны. И-ји-жин, н-ји-жин, Чечегимди! — кыс шымыранат.

— Тоқына, оны кайдан танып, таап алдың? Тен, койлор жыга сүзүп салган болор деп коркыганым коркышту! Акыр, сен оны Чечегим деп не айттың?

— А ол кару-у, эрке-е турган да. Оны «Чечек» деп адаак па?

— Эйе, какшы ат эмтир. Кандык ай... Чечектер . — дейле, уул туктурула берди.

Олор койлордын ортозында узак нени де куучындажа берди. Жыламаш десе көрбөчү болуп, сүүнчилү күлүмзиренип, иштенип жүрди.

Эңирде кыстар уйуктаарга эрте жаткан. Тана, Тоқына, Сурлай кандый да тату үргүге бастырдылар. Олор бир айга жуук мынайып эрте, онду амырап жатпаган. Кураандар торныкпаганча, кыстар ач-амырын жылыйткан эди. Байа олор чыдаткан кураандарын тоолоп табыштырган. Зоотехник жаш малдыг су-кадыгын, күчин шиндеп көрөлө, үүрежелелерди мынайда мактаган:

— Какшынак специалисттер болотон эмитиреер. Үредүте мактулу бичик ийерим. Бүгүн какшы амырап алала, эртен конторага келеер

Тышкары айдын түн. Кандык айдын учу. Жастыг жажыл жыды көзүктөгү кирет. Ап-апагаш суйук жаркын тууларды жунуп тургандый. Кайда да тымыкта агаштар керилип, торыналары, бошпок-бошпок кураандардый, кажайат. Жердин үстүндө жастыг жымжак илбүзи. А жүреке десе тату сыс, арылык-берилик санаа.

Тоқына төжөктө ары-бери анданат. Уйкузы та не учкан, та не учкан? Сурлай ла Тананын тыныжы тоқыналу. Кандый да жараш түш көрүп жаткан болбайсын.

Тоқынанын санаазына не ле кирет. Байсыгнын чырайы көрүнип келет. Бу уулдын турлузында ай өткөни билдирбей де калган. Кажы ла күн кыска кандый да жартап болбос ырыс ачкан эди. Ол та Байсыгнын көстөри, та кару эрмеги. «Чечек» деп кураанды экүлеп жапараш, шулмус эдип торныктырып алган. Айса болзо, ол жаш неме карузышкан жүрекердин күүнин бириктирген шылтак. Оны эркелеткени экүниг эг сүүнчилү тужы. Жаш малды кыс окшоордо, оны уул окомдор. Же андый да болзо, сүүш керегинде бир де сөс айдышпаган. Көстөри тайкылышкан, кемзинишкен. А санаа-күүни табышканын кажызы ла билген.

Эртен атанар... Практика божогон. Эйе-эйе, сала берер... Тоқынанын жүреги сыстап, үшкүрип ийди. Эйе-эйе, атанар. О, баш ла болзын!

Удабас үредү божоор, иштеп чыгар. Бу ончозы амадула бүдер ине. Же бу не арылык-берилик санаа?! Сакубаган тушташ, сеспеген сезим... О, баш болзын, бу сүүжим жүрүмниг судагы болгой не?! Жок, бу баштапкы сүүжи качанныг качан да ырабас деп, Тоқынанын жүреги билип жат, ырымдап туру... Айса, ол эртен сала берер... Сүүжи үзүлип калар...

Нени эдер?! Кем оны јартаар? Јок, јок, Байсын менин! Эртең ле ого јажытту сөзим айтсам кайдар? Эп јок, уятту.

Кандык ай. Тышкары толун ай. Агаштар тымыкта јажып, керилип туру ошкош... Көзнөктөн телекейдин кеен эзини согот. Түн јымырап, улу јүрүмге комыс ойноп тургандый. Турлунын алдыгы јанында тонмок суучак тату мызылдап јаткан болгодый. Бүгүн, байла, кайда да бир чечек јарылган, эмезе јажыл бүрчүк оозын ачкан. Кем билер, кандый бир кушкаш бу түнде јылу уйа эдип аларга, јымжак јундар тажып, уйкузын учурган.

Тоқына төжөктөн араайын турала, көзнөк јаар басты. Айдын чогы агаштардын ортозынан сыгылып туру. Чындап та, бу телекей кандый кару ла эрке! Онын куулгазынду јаражына кем канду колын көдүрер. Ого кем өрт чачар. Кыстын бажында јүзүн-башка санаа. Алдында шак мынайып көп санаага алдырбаган эдн.

Калганчы күндерде Байсынгнын көстөри кунукчылду јүрген. Ол сооро тудунып, манзаарып, кыска јайналганду көрөр болды. Тоқына бойы да санг башка болуп, бу ла турлуда јажына артып калар күүндү. Күндер түрген өтпөзө кайдар деп, ичинде сананып јүрген. Байсын онын јанына басып келгенде, бастыра бойы изий түжүп, уул ого нени нени айдар болор бо деп, тымый беретен.

Байсын дезе будынын бажы јаар көрүп, араайын сураар:

— Тоқына, быјыл үредүүнди божотсонг, кайдаар иштеп барарын?

Кыс тууларга көрүп, айдар:

— Бу јер меге сүреен јараган. Байла, бого иштеерге келерим.

Бу тушта Байсынгнын көстөри чагыла түжер. Бастыра бойы чечектей түжер. Онон омок айдар:

— Мен зооветтехникумга заочно кирер күүним бар. Малдын докторы болор санаам бар. Бу «Чечектий» кураандарды эмдеер эдим!

Кыс база сүүнип, бажын кекнир:

— Мал-аштан јаан неме бар эмес. Ондый ишке эр кижии иштебезе, кем иштеер деп турун.

Уул јаан алакандарын уужанып, быянду ла јалакай күлүмзиренип ийер.

Тышкары айдын түн. Онын уурактый ару јаркыны көзнөктөн урулат.

Тоқына өткөн күндерди сананып, тышкары чыкты. Јас торјыназып јытанат. Туулар дезе нени де терен-терен сананып тургандый. Кыс айдын чайыгына јундуруп, јаландарла басып јүрер күүни келди. Јүрегинде сүүштин тату сызы. Коштой турада Байсын. Ол база уйуктап болбой јаткан болор. Көзнөгинде өчөмик от күйет. Кажаанда койлор балазап турганы угулат. Кандый да кураан маарады. Ол Чечек ошкош.

Тоқына ары-бери базат. Агаш-таш ого јалакай көрүп тургандый. Бу кобы-јиктерге Байсын баскан. Кандый да кару. Ол мынаг айрылып барар күүни јок.

Учунда турага ойто кирди. Кыстар уйкуда.

Уўре-желелер ойгонып келзе, күн өксөп калтыр. Жыламаш оларды амыразын деп, өнөтийин ойгоспогон.

Байсын тышкары иштенип жүгүрет.

Кыстар атанар тужы. Күндү-күрее. Олор журтка жетире жойу барарыс дешти. Байсын оларды «Чечегин» кучактанып, уйдежип барды. Тана ла Сурлай озолоп бастылар. Байсын ла Тоқына тура тўжўп, нени де куучындажат. Онон Чечектн окшоорго экў анчейди. Бу тушта жылу тыныжын алышты, эриндери тийишти. Уўре-желелери одыракты ашканча, ол экў шак мынайда туруп калды...

ЧЫН ЭМЕШ ПЕ?

Жагыс жердин улузы «Бу, тен, чын эмеш пе?!» — деп кайкашканынан бери беш жыл өдўп, тоқынап калган эди. Же коштой журттан ого таныш кем-кем келип: «Бу Байрыш кандый жүрў? Ол ло бойы болбой» — деп сураза, Байрыштын жерлештери айдыжар:

— Ондо не болзын, иштеп, озочыл ла болуп туру. Ачу неме амзаар эмес, кайтсын ол.

— Баш ла болзын, бу, тен, чын эмеш пе? — келген айылчы аланзый берер.

Айдарда, «чын эмеш пе!» деген кайкаш эмдиге ле артып калган. Баш ла болзын! Өдўп калган неменин жартын не айтпас.

Керек бир ле чөбчөйдөнг башталган эмей... Байрыш черўден жанып келеле, той эткен. Лииттер кандый эптў жаткан деер. Байрыш — тракторист. Торкочы — садучы.

Байрышта не болзын, капшуун ла, чакту да. Коо, ээлгир сынду, кара-кўрен чырайлу. Иштеп жүргенин көрзө, кижинин маказы канар. Чат-мат тудушту, ишти быжулап эдер. Жараш дезе жараш, жалакай дезе жалакай. Кижиге кўүнзеге де коркышту. Улустын айбызына «жок» деп айтпас. Онон бойы кемзинчек. Жаан-жашка жол жайлаар. Жакшылажар, эзендежер. «Кандый кеберкек уул» — деп, өскө жердин улузы айдыжатан эди.

Бир катап кыра ижин бойынын бйинен озо божодоло, нөкөрлөр айдышкан: «Анкананын ажыра аш бўтсин, алкап, амзап ийеектер, уулдар?»

Байрыш канайтсын база, нажыларынын мындый сөстөри учун баштап ла жык ла берип ийди. Бат, керек мынаг ла... Кижиге ле кижиге башка... Ойлўзи бар, кемжў билбези бар.

Ойгонып келзе, баш жарылыш. жүдеш.

— Же, уул, жүдеп калтырын. Ме, амзап ий. Тургуза ла жазыла берерин — деп, нөкөри Бокылдай чөбчөй туттурган. Ойто ло эзириш, катап ла баш жазыш. Жартын айтса, шак мындый жүрўм башталган. Энг ле эп жогы — Байрыш чалчык, шалбаа. Уйин, тўн де болзо, аракы экел деп магазинге сўрер жан тапкан.

Торкочы айыл-јурту болуп турарда, быштактый ап-ару чырайлу, боп-бошпок кбөркий. Кап-кара жаан кбстөрлү. Каткычы, шулмус. А эмди кайдан алдындагы Торкочы деп. Эркене сббгинде эт јок: төрт лб сббк. Огббнинин аракыдажына сүр-кебери базылып јүрген келин. Айла, айрылышпас та кайткан.

Бир катап Байрыш, јеени кижн аларда, Кадын кечире јуртка ку-дага бартыр. Баланын эне-адазына куда түжүп, келген улус колында чббчбйлү чббгбдбп, јбп сурай бергендер Байрыш качан ок ичинип алган. Баланын таай-эјези чббчбйди тутпай, озо баштап кожондозын деген. Байрыш куданын кожонгын билбес. Ол чббгбдбп, бажын булгап, јайканып ла отуры. Кожо келген јенези ого кожонгынн сбстбрин шымыранып айдат:

Төрт үйелү чакыга
Ат буулаган төрбгбп
Төрт үйеге јуртаарга
Бала алышкан төрбгбп.

Байагы Байрыш десе эјезинин табыскагын укпай, јарылып калган казан ошкош шыркырууш үниле кожондой берди: «Шумел камыш, девья гнулись...»

Эмеген атпас эдип чочыйла, эки тулунгын сыймай соккон. Улус каткырыжа бергенин кбрүп, ол јанында отурган бир уулдан сурады:

— Балам, бу не атазы дийт?

— Јакшы јадыгар дийт — уул карганды ббркбтпбскб каруу берди.

Кийнинде бскб јердин улузы Байрышты не айылу шооткбн. «Баш ла болзын бу кижиге!» — деп айдышканы да бар эди. Ол јанып келеле, төрбгбндбрине тын адылткан, санааркап јүрген.

Чындап, Байрышка санаа кирген база бир шылтак мындый: күлүк ойгонуп келзе, тбжбктб јадыры. Тагары јуук эмтир. Кбрзб, Торкочы јанында ыйлап отуры. Чек ле бскүзиреп, кураалап калгандый. Чырайы онуп калтыр. Эт-кан јок, сырзак ийиндери селендейт. Бу ла тушта Байрыштын ичи чым эткен. Ыйы келген. Алдында мыны канайып кбрббгбн, сеспеген? «Бу кайткан кижн болорым мен? — Байрыш баштап ла бойын бойы кбмблдди. Незин јажырар, бажы оорып јат. «Токтозын, токтозын, меге айыл-јурт, бала-барка керек! — ол јарлык чылап, шымыранып, үйинне черт берип турганын билбей де калган. Је бойында үн де јок, јүк ле санаазында. Онон тура јүгүрип, күскүден кбрүнди. Ого удур эки кбзи оролонып калган, копшык јаакту, колбоп салган төрт сббк кижн ајыктайт. Ол чочыйла, кайра болды. «Бу сен кайткан, уул. Бу Байрыш па, кем? Бата-а, божоп јүрген эмтирин?!» — деп, күлүк бойын бойы кайкап, арбап туру. Быртып калган качын тарады. Онон ак-чек санаалу нбкбрлбринин: «Токтозон, јаш бойында артап каларын» дешкен сбстбри санаазына кирди.

Ол ло күннен Байрыш кубулган. Јаш тужына табышкан. Незин жа-
жыра, баштап тарыйын күч эмей. Ичер күүни келер. Јүрек нени де не-
кеер. Керек дезе, туш јеринде эзирек јүрер. Тартыжу. Бек сананыш. Бир
де бош отурбай, иштениш. Эңирлер сайын үйиле кожо кинолош. Кезик
опсыркак најулар суражар: «Э-э, күлүк эмденген эптир. Көргөй база...»
Чын, бу кайкашка не ачынар. Је бойымды ийде-күчимле, санаамла эм-
дегем дезе, бүткүлеер бе?

Байрыш колхозто озочыл тракторист. Торкочы озогы бойы. Чы-
райында жаантайын күлүмји. Эки балазы ырысту.

Эмди Байрыш эшке айылдап киреер, айлынын ичи шык ла эдип
калган. Је јагыс ла «Бу, тен, чын эмеш пе? — деп кайкашпагар...

КОИЧЫЛАР

Эңирде улус конотон «Туулу Алтай» деп туранын эжигинде ары-
бери өткөн албатыны ајыктап, буурыл ээк сагалын толгоп, јажы јаанай
берген чөймөк чырайлу кижн табылу танкылап отурды. Ол килтиреде
арчып салган сопокту, галифе штанду эптир. Сары кителинин төжинде
көп кайралдар кызарат. Оны ыраактан көрзө, военный кижн отуры
деп бодоор. Је жагыс ла бөрүги тегин. «Бу киймыражып јаткан улус»
иштеп турган ба, јок по!» — деп, Теден ичинде кайкап сананат. Бир де
таныш кижн јок. Је кайдаг, Теден ары-бери јорыктаар кижн эмес, мын-
да көрүш-таныш кайдаг келзин. Јайы-кыжы — тайгада. Көргөни кой-
лор, ан-куш, агаш-таш. Карын, үйи Јелечи: «Бу сен городто үренип тур-
ган кызыга барып кел» — деп тапкан. Теден городко келерден болгой,
деремнеге де каа-јаа түжетен. Улус «бу слер ары-бери барбас кайтты-
гар» — деп сураза, ол айдар: «Јүрген де, јуулашкан да. Олүм де көр-
гөм, јүрүм де јүрдим — алдырбас. Эм ак мал азырап, бала-баркага бо-
лужып, амыр отурайын деп». Јаан кижинин айтканы јолду, нени ого
удура айдарын.

«Ары-бери аймак јаар јорык болгондо, ол үйине айдар: «Ка, сен
барып келзег кайдар?»

Озочылдардын да јуунына барбас. «Энези ого барып, туружып ий-
бей, бастыра једим онын шылтузында эмей. Эжимнин ле санаа-күүни
көдүринги јүрзе, оног артык не керек эди» — деп, араай тымык сананып
јүрер.

Чындап, Теден бери атанар алдында не аайлу шакпыраган эди.
Қайырчакта канча јылга јаткан галифезин кактаган, кара крем таппай
не болбоды деер. Бала-баркага апарып берер деп, куруттын ыжын тү-
ниле кырган, кой сойгон, айылдаштарын алдырган.

Бу сен јууга да атанарында мынайып шакпырабаган јонпон деп
эмегени айдарда, эмеш токынаган.

Јелечи, городко канча катап јуундап јүрген кижн, Теденге јакыл-

таны база берген ле: «Ары-бери алырандап јол кечпе, јайымжырап јолло баспа. Түрген-түрген, торс-торс этире бас. Калак, андагы албаты уй ошкош неме деп айтпазын. Сыксылыжып калган «очорот» болор. Озолобой, сакып алала, ажан».

Тен, чындап айтса, јақылтанын кѳбизи не де эмес: јорыктап јүрген киж и онын тал-ортозын ундып салган ине.

Теден келзе, чын андый болтыр. Ол фронтко барып јадарда, мында болгон. Эмди ончозы кубулып калтыр. Баш айланар бийик туралар, туп-түс эдип тарткан армакчыдый јолдор. Чындап, байа түште азыш деп неме болгон ло. Карын, бир алтай уул туштап, кызы јадып турган јерге баштап апарган.

Обѳгѳн мынайып отурганча, кап-кара јангы костюмду, јаан оборлу, чала коркок тумчукту, ого кубарлаш јашту алтай киж и базып келди. Тѳжинде, Тедендий ошкош, јакшы ижи учун алган кайралдар болтыр. «Бу киж и, байла, колхозтын председатели болбой кайтсын» — деп, апшыйак ичинде сананды.

— Јакшы јакшы ба, былар, слер кажы јердин? — байагы келген киж и сурады.

— Јакшы јакшы ла, Ондойдон эдим. Адым — Теден, сѳѳгим — тодош. Слер кажы јердин?

— Кан-Оозынан. Адым — Бырыш эди, сѳѳгим — тѳлѳс. Бойым койдо. Нек-сак керегиме јүрѳм. Удабас тайгалаар, белетенер керек. Бүгѳн канча магазин керидим, бу батарея дейтен неме таппадым.

— Эйе, ол неме бистин Ондойдо база јок. Эртен оны мынан бед-реер деп отургам, карын, слер бары-јогын айтканаар јакшы. Онон ѳскѳ тегин базыш болор эди. Ол фонарик јайгыда киж иге арга ине. Јут-јулакайда мал-ашты јарыдып кѳрѳргѳ, тен, табылбас неме. Бистин јерде айу да коокымайтып баштаган. Айыл-јуртка келер јан тапкан. Адайын дезе — штраф-срабы бар. Слердин јерде кандый болбогой?

— Бистин јерде бѳрѳ кѳптѳди. Мылтык эш бар эмес, тагманы канайдар. Бир јаман «Когымды» былтыр айрып алгандар.

— Канча јыл койлоп келдеер?

— Одус јылды ажа берди ошкош. Је јажына ла малда неме не.

— Мен де база ол киреге једе бердим.

— Бала-баркаар канчу?

— Он. Чыдаары чыдап, ары-бери таркай берген. Айыл-јурттузы да бар, бала-барка да ѳзѳп јат. Бу киж иге онон артык не керек.

— Менин тогус. База ла андый, јакшы ла јүрѳлер. Ортоны мында черѳден келген, эмди шофер болуп туру. Киж и алатам деп тапкан, ого эмеш тѳймеп јүрбей. Карын, бала айыл-јуртту болзо, јакшы не. Ары-бери калбандап баспас та.

— Андый, былар. Мен ѳч уулымды айыл-јуртту эдип койгом. Кичи-нектерн ѳредѳде.

— Мен тѳртѳзин. Кыстарымнын экѳзин ѳскѳ јуртка бердим. Је јакшы ла јаткылары балдарым.

Эки койчы куучындажып, узак отурды. Бырыш көрүп отурза, Теден чала алырандап, ары-бери аяктанып, үрkip-чочып отурган кижн болтыр. Бу городко келбегени удап калган кижн деп ондоп ийди. Чала ичн чым эдип, «бу бистин көргөннс агаш-таш, мал-аш» деп сананып калды. Бырыш бойн озочылдардын жуунына жорыктап, эмеш аайланып та жүрер болуп калган.

— Же, былар, бого тегин не отурар. Танышкан сонгында, мынаар «Алтын-Көлгө» кирип ийели бе? — учында Бырыш чала эпюксынып айтты.

— Кирип те ийбей. Ол ыраак па мынан?

— Жок, бу ла мында.

Бирүзи чала батпак, байалык сынду, экинчизи десе куру сынду, чала бөкөн, онон копшык жаакту: жанн танышкан эки нажы «Алтын-Көл» жаар жергележип басты.

Кирип келсе, жткези түрүлп калган эжикте сени мен ле деген эр отурды. Ол озо ло баштап, Теденнин сопогы жаар, бука чылап, кылчас этти. Килтирер турган сопокко неин айдар, унчукпады.

— Бу не кижн! Көс-бажы кандый да кату эмтир. Кийимин көрзөм, лесник болгодый? — деп, Теден Бырыштан шымыранып сурады.

— Ол — эжикчи, көрбөчи.

— Мындый эрди эмдик үреттирер керек. Баш ла болзын! — деп, Теден бажын жайкады.

Ресторанда жык ла толо улус. Жир каткы, чанкыр ыш, табыш эмес табыш. «Айса, албаты амыраарда мынайып отурбай» — деп, Теден нөкөрине шымыранды. Улусты көрүп турала, Теденнин де чала тудуп ийер күүни келди. Не, улус амзаарда, мен кайткам? Городко кижн бир кел жат!

Бырыш, алдында бого кирип жүрген кижн, керекти түргендедип ийди. Анча-мынча болбой, столго ачу аш та, курсак-кубур та толо берди. Эжелген чөбөчөй шыгырт этти — амзаш болды. Удабай тил чечилген, жазап куучындажар керек. Онон жажыт улус болзын, ижн-тожы да түней болзын, не куучындашпас?

— Же быжыл кураан, тук кандый болды? — деп, Теден сөсти баштап ийди.

— Кем жок болды. Жүс койдон — жүс жирме кураан.

Бырыш «түкти» деп айдып ла жүрерде, музыканттар жаан түнүрин күч эттире соголо, кыйгы-кожонгын баштап ийдилер. Теден өбөгөн чочыганына кедес этти. Бу тушта онын санаазына жууда жүрерде, жанына бомба жарылганы кире конды. Бырыштын айткан сөстөри угулбайт. Жагыс ла эриндери кыймыктайт. Алгырып, жиркирер турган табыш токтозын деп, эки нажы куучындашпай барды. Канайдар база, бой-бойнын кулактарына бөкөйижип кыйгырыжарга келишти. Мыны эмеш арай не ойнобос. Неме ле болбойт. Там үстине аш-курсак салып турган кыс: «Эй, старики, не кричите!» — деп кезедип ийген. Айса, бого не

кирген куучындашпаста, бой-бойынын ижи-тожын угушпаста. Бойлоры десе кижинин бкпб-жүрегине томылар эде кыйгырыжып жат?

— Же, карын, музыканттар токынай берди.

— Мен быжыл, тен, ала согуп ийдим. Бир койдон беш килограмм түк. Кураандарым да ашкан. Жүс...

Теден «жүс» деп айдып ла жүрерде, байагы уулар түнгүрлерин, гитараларын аайы-бажы жок токтокой бердилер. Онын табыжына баш тиже бергендий болды. Типилдеген табыш жүрекке өдөт. Теден ле Бырыш көрүп, шык ла отура бергиледи. Теден бу тал-табышты угуп отурала, санаазына тайгада күкүрттү күн кирди. Музыканттар арып, токынай берди. Бу тушта койчылар жаан тутакту оорудан айрылгандый болды. Эку эмди ле куучындажар болорыс деп ижендилер, же кайдан, ойто ло кыйгы-кышкы, кожон көйдүкти.

— Болор, бажым айланат. Бого кизи там эзирери ярт эмтир. Баралы — деп, Теден столдын үстине эки кызыл онды салып койоло, чыга конды.

— Мен де жүөле бердим ошкош! — деп, Бырыш оны ээчий басты.

...Таг жагы ла кажайып келерде, Теден темиккени аайынча эрте турды «Жок, жанар. Мал-аш» — деп, ол сананды. Жаан удабады, эки койчы жагыс автобуста Чуйдын жолыла учуртып баратты. Көзнөктин аржанында тайга-таш элестелет, араай жобош куучын чөйилет.

Эжер Яимов

БАЙЫНКАНЫН КОРОДУ КОКЫРЛАРЫ

— Слер Байынканы билереер бе?.. Же ол ло Байынка — Энеден чыккалы эки ле иш бүдүрген — жаштан ала кой кабырган, жаанап келеле, тракторист болгон. Онон, трактордын ижи күүнге тийген кийинде, алдынан үүрлү кой алган, эмди он беш жылдын туркунына койчы болуп иштеп жат. Койчынын ижин беш сабардый билер, онын учун ол жаантайын талдама улустын тоозында.

Байынканын карыгып, кунугуп жүргенин качан да көргөн кизи жок. А «артисттелип», «жыландалатаны» тутса — Байынка не ле болор. Кезикте көзинин жажы табырап ыйлап та ийер, жарјандап куучындап та турар. Кандый бир кижинин тагынан жан-кылыгында једикпес-тутак бар болзо, ол оны сүрекей эптү тузаланып, байагы кижини шоодып, уятка да салар. Байынканын коқыры сүрекей коронду. Оныла меечешпезе ле торт.

«АКЫР ЛА БОЛЗЫН, БАПЫНКА»

Абыл байрамды баштаарга энчикпей, јараштыра кийинип ийеле, кирнестеге чыгып келген. Ол колын мыкынданып, та кандый да кожон-

нын күүзүн сыгырып турды. Удабас ла айылчылар келер, ол келзин деп кычыру келер, жыргал түней ле башталар, кандый макалу! Бу жаңы жыл жылына, тоң калды, эки-үч катап не болбойт не... Бу ла ойдо оромды өрбө, көкси бийик көк-борозын минген Байыңка сайгаладып бараткан. Ол Абылдын байрамдаарга чыданыкпай турганын сезип, «акыр, бир эмеш тус чачып ийейин...» — деп, ичинде сананды. Ол уйун саайла, көнөктөгү сүдин тудунып, туразы жаар базып клееткен Абылдын уйун, Жаңарды, жастыра көрбөгөн. Бу ла тушта Байыңка кабагын жемире көрүп, чырайын соодып кыйгырды:

— Эй, Абыл, сен боорогы алган беш салковойды качан төлөйтөн, уул?..

Абыл ондонып удурас сөс айдарга жеткелекте, Байыңка кими ректе-нип, арбанганча өдө конгон. А көнөк тудунган Жаңар жеде базып келген.

— Мында не талтаңдап туруң, кир тура дөөн! — деп, ол шымыранып, кату айтты. Абыл турага кире конгонын ондобой до калды.

— Сен кайткан кижин, улустан суранып аракыдаар! Сен канчазына улустың ортозына мени уялтарың. Акча бу, аракы шкафта, алатан, ичетен болзон, тук ары!

Жаңар Абылдын үсти орто бир бакча бештерди чачып ийди. Туранын ичи торт ло акчала карлап турды.

— Жаңар, акырзан!.. Токтозон!.. Мен Вайыңкадан акча албадым, албадым! Кудайым үстимде туру, албадым!

— Жок, Байыңка, жаан кижин, качан да төгүн айтпас. Мен сенег нени кыскандым, качан аракы жажырдым, ийт. Ме, ич, тойбой турган болзон, тук!

Жаңар бир шил кабакты эжик жаар чачарда, шил оодылып, туранын ичи аракыла жытана берди.

Калжуурып турган Жаңарды токтодор аайын таппай, Абыл чыга жүгүргөн. «Же мыны кайткан неме деер, акту ла жерге байрамдайтан көдүрингилү күүнимди үреп койды. Акыр ла болзын, Байыңка! Акыр ла болзын, кулугур!»

«ЖАЙЫЛГАКТЫҢ СӨЗИН СӨС ЭТПЕЕР»

Жайылгак журтта «солундар» жайарын сүрекей сүүйтенин Байыңка жакшы билер. Ол Жайылгактын бу жанынаң жайалталузын ченеп көрүп те жүргөн. Журттың бир учынан Жайылгак ажыра «солунды» агытканда, экинчи учына таңкы тартым болголокто жедин калатан эмей.

Жемзеп жүргөн түлкү чилеп, ажыктанып жүгүре базып брааткан Жайылгакты Байыңка ат үстинен кыйгырып алды.

— Көр. Бычкак деп неме мындый болотон — дейле, Байыңка койнынаң түлкүниң төрт бычкагын чыгарып, Жайылгакка мактанды.

— Кудай, бу бычкактардын жаражын! Мыны кайдан алдаар, Байыңка? Сатсаар.

— Тирү кижн кайдан ла албай. Јок, сатпазым, бойым да садып алдым — деп, Байынка бычкактарын јажырат. Онон сүмеленип, көзин сыкыйтып шымыранды: — Мен бычкактарды Мишкеден јирме салкочойло садып алдым. Байа түнде Шибертидеги айылдарда эмеш јыргал болгон. Јылкычы Мишке јанып келеделе, анда токтогон. Түлкүлердин кырыжын берген ле ошкош... Қалак, Јайылгак, кижнге айтпа! Көбөркий база јыргап ла аларга јүрбей, хи-хи! Сеге ле бүдүп айттым, табыш этпе, јееним.

— Андый немени кижн не деп куучындайтан. Слер меге бүтпезеер, кемге бүдетенеер? — деп, Јайылгак јылмас јылыйп калды. Ол айылдан айылга базарда, торт ло буды јерге тийбей тургандый јенил билдирет. Мишкенин өлтүреле, садулаган түлкүлери оннон ажа берген.

Мишке малдап јүреле, кедертинен тушкен.

Ол күн кынзып, јалканчып сүүнип турган јелмер Тайгылдан өскө оны кем де уткыбаган. Турага кирип келерде, үйи, Шалтырак, көзин андандыра көрүп, ого-бого мондолып турды. Алдында алды-кийнине айланып, буды-колына оролып, јажып туратан балдары да өскө, таныш эмес кижн чилеп көрөдилер. Балдардын көзинче Мишкени талаш болгон ло болгодый.

— Барып ойногор, балдар — деп, Шалтырак балдарды јайлатты. Балдар чыга ла берерде, ол атыланып чыкты.

— Ары ла Шибертиде јуртап јатпай, бери не келдинг, је? Сендий уйат јок немеге айыл-јурт та, бала-барка да не керек? Тапкан-јөбөгө-нинди садулап, аракыдап, јыргап, анда ла јаткадыйың!

— Бу сен нени таап туруң? Мен јыргаардан болгой, Шибертиде айылга да түшпедим — деп, Мишке актанат.

— Түшпезинде, јурттын улузынын куучыны јаныс ла сенин садулаганын, јыргаганын керегинде туру. Мен айылдан да чыгарынан уйаладым — Шалтырак торт ло огырып ыйлап турды.

Тал-табыш, кериш-уруш там ла көнжип көдүрилип чыккан...

Эртенгизинде Шалтырактын күнүркеп турган келини Шибертиден түшкен, кериш деп неме онон тыңган, торт ло јалкын түшкениле түней болгон.

Учы-учында, Байынканы ла Јайылгакты алдыртып келгендер. Камык улустын көзинче Байынка туруп чыгала, айткан: «Кокырлап айттым, өскө улуска айтпа дедим ине, Јайылгак. Сен тынду немеге айтпас болдын не. Қайткан, јееним, кайткан!»

Улустың каткызына јер силкингендий болгон. Анчада ла Байынка торт то тоолонып јаткан.

Шалтырак Мишке јаар көргөн. Обөгөнине ичи ачыган. Базып келе-ле, онын колынан тудуп: «Је, јаналык, көбөркийим, сени ашкарбаан да инем» — деди.

Онон ло бери Шалтырак кандый да копты тындабас, бүтпес болгон. Јайылгакты да тындап угар неме чыкпай барган. «Јайылгактын сөзин сөс этпеер» — дежер.

БЕШҮЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛДАРЫ

Борис Угаров

ТӨРӨЛИНИҢ МАГЫНА

Ол Украинада бир канча жыл зоотехник болуп иштейле, бистин областька келген. Ойдон түрген неме бар ба? Чүрче ле 25 жыл өдө берди. Эмди Туулу Алтай онын экинчи төрөли болуп калган. Бүгүн ол байлык ченемелдү башкараачы ла пропагандист. Бу эки иш көскө көрүнбес колбулу болуп, онын жүрүмиле, ижиле кожо барып жат. Бүгүн олардын колбузы иле билдирет. Мынан ол иштин учкары једим-көргүзүлерин бийиктедеринин, ол учун кажы ла ишчинин каруулу болорынын сурактарына каруу бедреген. Теориянын чындык-жүрүмдигин иш, јакшынак көргүзүлер керелеер учурлу. Ол тушта јаңыга улустын көзи ачылар. Олор ого бүдер, оны јомбөр. Мынан јаңарту јол алынып, таркаар ла тереңжиир. Андый колбулар келишпей калза, теория өлүмтик, чын эмес. Ол јоголып калат.

Јаңынын јолы качан да күч болот. Ол тартыжулар өдүп, чындыгын жүрүмде көргүскен соңында, көндүгет. Иштин учкары көргүзүлери, једимдери. Ол учун кажы ла ишчинин каруулу болоры, ого јилбиркеери. Јакшынак бийик көргүзүлер — арбынду ишјал, једимдү јадын-жүрүм. Иштин јаңы мары, озочыл эп-сүме. Ол иште, жүрүмде табынча таркап, јол алынып, туза берип, көргүзүлерди бийиктеди, тереңжип те турган болзо, је ого токынал бербейт.

Башкараачы-пропагандист олардын белтиринде туруп алган — озочыл эп-сүмени там элбеде таркадар, јарандыдар ишти турумкай өткүрет. Газет-журналдардан, жүзүн-башка литературадан билгенин хозяйствозына келиштире тузаланар керек.

Мынайып, жылдар өдүп, зоотехник ишке көмүлип, ченемели байып, пропагандист коллективтин таскадаачызы болуп өскөн. Иштин учкары көргүзүлери јылдан јылга көптөгөн. Иш, үредү, једимдер. Мыны лаптап көргөжин, олардын тудуш колбулу болгоны иле билдире берер.

1958 жыл. Дмитрий Ефимович Плетенецкий Көксуудагы совхозтын Октябрьский фермазынын зоотехниги. Јаан эмес хозяйствонун малчыларын башкарып үренген. Јиит коммунист пропагандист јолын мынан баштаган. Коммунистический иштин школында малчыларды механический саашка көчөри, иштин марын кубултары, оны јеңилтери керегинде куучындап, сөстөн керекти бүдүрерине көчкөн. Малчылардын

ижинде көп кубулталар, жаңыртулар эткен. Жаан удабаган. Ферма өн-жип, өрө көдүрилген. Төрт жылдын туркунына кажы ла малдын сүди 1320 килограммнан 2470 килограммга жеткен. Улустын ижине каруулу болоры тынгыган. Коллектив эмдиге жетире мергендүчилердин тоозында.

Бир канча жылдын кийинде оны совхозтын баш зоотехнигине туткандар. База ла жаңыртулар. Этке баратан торбок малды түргөн тойындырып семиртер иш кубулган. Онын жакшынак төзөлгөзи эдилген. Онон улам малдын азыралы жаранган. Онын бескези түргөн ко-жулган, көргүзүлөр, кирелте көптөгөн.

Соңында Д. Е. Плетенецкийди Мультудагы аңылу хозяйствонун директоры эдип аткаргандар. Онын иштеги озочыл мары жаан хозяйствонун ончо үйе-бөлүктерине таркаган. Совхоз озочыл болгон. Једимдери жылдын жылга жаранып өскөн. Эмди СССР-дин 60 жылдыгынын адыла адалган совхозтын бүгүнгү турумкай бийик көргүзүлөрүнүн төзөлгөзи ол тушта салынган дезебис чын болор. Мында, соңында Ыныргы совхозто иштеерде, ол малдын азыралын, анчада ла онын жаңы бүдүмдерин — сенажты ла моноазыралды көптөдө эдеринин төзөлгөзин тыңыдарына жаан ажару эдип, элбек иштер өткүргөн. Арткан азыралдарга көрө олардын артык-жакшызын, көп витаминдүзин жартаарга келишкен. Јаңыны жүрүмде бүдүрерин ол тушта жаңыс ла јамы-башкараачы аргазын тузаланып өткүргөн эмес. Је көп сабазында пропаган-дист-јартамал ижи ажыра тереңжиткен.

Политүредүнн угаачылары — орто звенонун ишчилери — брига-дирлер, специалисттер азыралдын жаңы бүдүмдеринин артык-жакшызын жүрүмде көрүп, бойлоры таркадып, јөптөшкөндөр. Бүтүн бу хозяйстволордо, башкарып турган эмдиги Эликманар совхозто андый азырал көптөн эдилет. Темдектезе, быыл сенаж, моноазырал бу совхозтордо будүн-јарым планнан белетелген. Олардын база бир жакшызы бар. Обоолоп салган өлөңди мал үрөп јат. Керек андый болбозын деп, оны чедендеп-манаар керек. Оны эдерге үзеери акча-материалдар чыгым-даарга келижет. Ого көрө сенаж орого салылат, моноазырал дезе таар-ларга урулып, жабынтылар адында клатталат.

Үредүнн ле ишти мынайда колбоп, теориянын чындыгын жүрүмде, иште ченеп, тузалузын көргүзип, жаңыртуларда элбек јол ачып, хозяйстволорды көдүрөргө оларды чике тузаланып, јон башкараар ишти ја-рандырып, улустын түгенбес ийде-күчин план-јакылталарды једимдү бүдүрерине ууландырып, коммунист Дмитрий Ефимович Плетенецкий байлык ченемелдү ле элбек билгирлү башкараачы-пропагандистке јеткен. Керек болгондо, партия андый ишчиине эн уур-күч керектер бүдүмјилейт. Шак анайып, нөкөр Плетенецкий областьта эн соңдоочы хозяйстволордын бирүзи — Эликманар совхозко келген. Ол тушта жаан уй малдан 813 тын корыган, кажы ла саар уйдан јүк ле 1900 кило-граммнан сүт саалган. Бодолду бир малга жылына јети килограммнан азырал-единница белетелген. Онон бери тогус јыл өтті.

Хозяйствонун ол туштагы көргүзүлери, бүгүнгү једимдери ле келер

бйдоги амадулары керегинде директор узак куучындады. Яш бозулар чыдадар Красноярский эп-сүмеле ол бойы барып танышкан. Онон келеле, чокым экономика школдын үредүзінде специалисттерге бу иштин марын, онын кирелте берип турган тузалузын чокым тоолор ажыра көргүзип, совхозто оны канайда тузаланып, таркадар арга барына аяру салып, жаан куучын өткүрген. Жаңы мардан жакшызын чын аайлап, көп угаачылар оны хозяйстводо тузаланар ла таркадары жанынан бойлорынын шүүлтелерин айткандар.

Уредү онон ары жаранып, жылбилү болуп, угаачыларды там соныркадар болды. Мында ойдин тегин өдөри, калас куучын болоры токтогон. Уредүнинг керектү-тузалузын совхозтын специалисттери, жер-мал ишчилери бойлоры аайлагандар.

Чокым экономиканын школынан онон до өскө жаңыртулар таркап, совхозтын өзүм-једимдерине жакшынак камаанын јетирген. Темдектезе, мал ижинде — чек система, жер ижинде — бирлик подряд, бригада мар ла онон до өскөлдөри. Иштин бригада марына көчөрдөң озо бу сурак чокым экономика школында ончо жанынан шинделип, көрүлип шүүжилген. Пропагандист угаачыларга бригада марды совхозто кайда, канайда тузаланары керегинде докладтар, эрмек-куучындар белетеер жакылта берген. Бу керектен бир де специалист, орто звенонын башкараачылары туура калбаган. Ончолоры турушкан, шүүлтелерин айдышкандар. Темдектезе, баш экономист И. П. Медведев — хозрасчетты тузаланары, экономист Г. Е. Слепова — наряд јок звенолордын иш кемиле ишјалы, баш агроном М. М. Сарайкин — ишти канайда төзөп башкарачы керегинде рефераттар бичип, үредүде куучындагандар. Иштин озочыл марын ончо специалисттер јарадып јөмөгөн. Жагыс ла онын сонында ченемел эдип жер ижинде наряд јок төрт звено төзөлгөн. Совхозто ого ууландырылган жаан јартамалду иш өткүрилген. Оны чокым экономика ла коммунистический иштин школдорынын угаачылары: орто звенонын ишчилери — специалисттер, ишмекчилер, механизаторлор, шоферлор ортодо јартаган. Жер ижинде төзөлгөн звенолорды В. Ютканакон, П. Яманов, А. Бедарев ле В. Микшикин башкаргылайт. Звенолор хозяйствонун башкартузыла јөптөжү тургузып иштеп јадылар.

Бригадалар аш ла азырал культуралар саларын озочыл агротехниканын некектелерин чике бүдүрип өткүргилейт Иштин баштапкы жыл итогы жакшы болды. Совхозто кажы ла бодолду мал бажына 12 килограмнаң азырал-единица белетелген. Онызы малдан арбынду продукция аларына, малдын тын тоозын көптөдөргө жакшынак јөмөлтөзин јетирген.

Иштин учкары көргүзүлери бийик болорына улустын жылбизи, каруузы тынган. Беш кижиден турган В. Ютканаконтын звенозы 503 гектар кырада аш өскүрип, гектар бажына 16,2 центнерден түжүм алган. Көргүзү планнаң үч центнерге көп. Жылдын учында јөптөжү

айынча иштин итогын чотоп көрөлө, совхоз бригаданын члендерине кожулта жалга 1674 салковой акча төлөгөн, 109 центнер аш берген. Жалга кожулта акчаны анайда ок А. Бедаревтин, П. Ямановтын ла В. Микишкиннын өлбөн ижинин звенолары база алгандар. Быыл бригадалардын көргүзүүлери өткөн жылдагызынан бийик. Гектар бажына 20 центнерге жуук аш, 400 центнерден артык кукуруза алынган. Айдарда, кожулта жал былтыргызынан арбынду болор.

Хозяйстводо кайда, кандый аш, азырал культуралар салар карта тургузылган. Кыра-жалаңдарга кандый, канча кире удобрение жайары чокымдалган. Күскиде, жаскыда канча гектар кыра сүрери база темдектелген. Иштеги коллективтерди керегин жакшы билер улус башкарат. Олордо бригадалардын советтери, партия-комсомол группалар төзөлгөн. Партгруппоргтор ижин жарандыргылайт.

Бригадалар иш бүдүрерге берилген акчаны билгир ле чебер тузаланып, чыгымдайт. Бир сөлө айтканын, акча чот-шинжүде. Ненин учун деле, мында кымакайлапкан акчанын 25 проценти ойто ло бригадага төлөлип жат.

Иштин жагы мары мал ижинде база таркай берди. Совхозто мал өскүреринин Красноярский эп-сүмени тузаланганынын шылтузында малдын чыгымы сегиз катапка астаган. Бир уй жыл тоолой он эки килограмманн артык сүт берет. Государствого арбынду эт табыштырылат. Бүгүн мал ижинде жети бригада, саар уйлардын үч фермазы озочыл эп-сүмеле иштейт.

Хозяйство беш жылдыктын үч жылынын план-жакылталарын улайга бүдүрүп, једимдү коллектив боло берди. Совхоз бу да жылдын пландарын ончо көргүзүлөрле ажыра бүдүрер амадулу. Эттин, сүттин онайлык жакылталары ажыра бүткен.

Директордын айдыжыла, келер өйдө совхозто јер ле мал ижи эки башка болинер. Олорго керектү ончо техника берилер. Јер ижин — агрономдор, мал ижин зоотехниктер башкарат. Управляющийлер, баш специалисттер текши башкарту өткүрер. Ол ок өйдө хозяйствонин бу эки бөлүк ижи бой-бойыла тудуш колбулу ла бойлорынан камаанду болор. Аштын, азырал культуралардын бийик түжүми — текши малды арбынду ла јеткил азыралла јеткилдеер. Онон улам көп продукция алынар ла садылар. Совхозтын кирелтези өзөр, улустын ишјалы бийиктеер ле јадын-јүрүми јаранар. Ончо бу керектерди јүрүмде лапту башкарып, өткүрерге жакшынак јол ло колбу керек болуп јат. Бу јанынан совхозто иштер база өткүрилет.

Пропагандист Д. Е. Плетенецкийдин ченемели байып, үредүзинин өдүнизи, онын совхозтын ижине јетирип турган тузазы күннен кунге бийиктейт. Онын угаачылары — баш экономист Медведев И. П., баш агроном Сарайкин М. М., управляющий Штейнберг, механизаторлордын бригадири Кискин М. С., малчылардын жааны Тозыякова Т. Д. бүдүмјилелген керектерин жакшы бүдүрүп жадылар. Олордын көп нургуны

эконом школдордын башкараачылары, Бойлоры мал ла жер ижине, жерди кичеерине, онын тузазын бийиктедерине үренгилеп, ого улусты үредип тургандары анчада ла баалу.

Мынайын, пропагандист Д. Е. Плетенецкий үредүни жүрүмле колбулу өткүрүп, оны хозяйствонун ижине келиштире тѳзѳп, онын ѳзүмине, экономиказын жарандыраына салтарын жетирет. Анайда ок ол жакшынак башкараачы. Онын башкарган хозяйстволоры улайга бийик жедимдерлү болуп, макка чыгып, эмди де озочылдардын тоозында туруп жадылар. Бүгүн ологго Эликманар совхоз база кожулды.

Билгир башкараачы, жозокту жүрүмдү ишчи, коммунист, Иштин Кызыл Маанызы эки орденнин ле медальдардын кавалери, РСФСРдин культуразынын ат-нерелү ишчизи Плетенецкий Аш-курсактын программазын бүдүрерге, Тѳрѳлинин магына иштейт.

Василий Тоенов

КИЖИНИНГ ЖУРУМИ УЧУН

Баланын Горно-Алтайсктагы туразы. Мында энезинен кенек чыккан балдар жадып, эмденедилер. Бу тура олардын айлы. Мында жалакай ла бек жүректү улус иштейт. Олор — ол балдардын ада-энелери, үредүчилери ле эмдечилери. Жирме-одус жылга улай мындый балдарла иштеерге жегил эмес.

Былыр күскиде саң башка, каан, жылу күндер турган. Чындап та, сыраңай ла алтын күс. Баланын туразынын врачы Анна Яковлевна Митинская ла медсестра Евдокия Парфеновна Чичканакова күски кейле тынарга тышкары чыгарда, ондо, эжиктин жанында, чууда бала жаткан. Кѳпти кѳргѳн жажы жаан эки үй кижичи озо баштап торт ло алаатый берген. Онон жаш баланы кучактанып, экинчи этажка чыгаргандар. Врачтар, сестралар, нянялар — одустан ажыра кижичи чүрче ле жангыс жерге жуудыжа берген. Врачтар кичинек уулчакты бастыра жанынан шингдеп кѳргѳндѳр. Ол эди-каны сүрекей артык та болзо, же кижичи санааркагадый жаан оору жок, баладый ла бала болгон. Ол баланын энези, бу тураны, байла, ѳскүс балдардын туразы деп бодогон болгодый. Коллективтин алдына «таштанчы» баланы канайдар?» деген сурак тура берген.

— Меге беригер, менин тѳрт баламнын карындажы болзын — деп, үй улустын бирузи айткан.

— Ненин учун сеге?

— Је, тегин јерге тартышпагар. Оны бу ла балдарла кожо чыда-
дактар. Эмеш јаанап келзе, көрөрис — деп, заведующий айткан.

— Күски жалбрактарла кожо келген баланын өбөкөзи Жалбраков
болзын.

— Жалбраков Вова...

— Жарайт...

Баланын туразында бастыра жүс жирмеге шыдар кижин иштейт.
Бу жаан ла нак коллектив Медсестралар Н. Г. Суворованын,
Е. П. Чичканакованын, Т. М. Тишкочанын, М. И. Старикованын, са-
нитаркалар К. Т. Санькованын, врач А. Я. Митинскаянын ла ошон до
өскөлөрүнүн ады-жолдору жаңыс ла коллективте эмес, је текши город-
то ло областъта жарлу.

Темдектезе, врач Митинскаяны ла медсестра Чичканакованы бас-
тыра жүрүмин балдарга, ошондын су-кадыгын тыңыдарга берген улус
десе, жастыра болбос.

Анна Яковлевна Митинская 1950 жылда Томский Государственный
медицинский институтты божодоло, Туулу Алтайга иштеерге келген.
Бистин Алтай ого жараган. Ол эмди ого бойыннын төрөл јериндий. Ми-
тинская Туулу Алтайда журтап тура, айыл-јуртту болгон, эки бала чы-
даткан. Митинская көп жылдарга улай чемет ооруну эмдеер больни-
цада, ошон облисполкомнын албатынын су-кадыгын корыыр бөлүги-
нин заведующийинин заместители болуп иштеген. Шак бу иште иштеп
тура, ого областын башкараачыларыла, специалисттериле кожо
Туулу Алтайдын көп тоолу јурттарыла јорыктаарга келишкен. Митин-
ская — балдардын врачы. Онын учун ол бу јорыктарда балдардын
су-кадыгыла колбулу бастыра сурактарга ајару эткен. Кезик јурттар-
да ол балдардын учреждениелеринде — школдордо, интернаттарда,
саниктерде балдардын су-кадыгын шиндеер ле корыыр иш кандый
айалгада болгонун шиндеген, керектү јерлерде конок-түне јадып,
болунын јетирген. Ол амадап барган ижин бүдүрбегенче, ојто городко
бурылбас кижин болгон. Балдардын учреждениелерин чындый этле,
сүтле, өскө до продукталарла јеткилдеери јанынан ого көп хозяйствол-
ордын башкараачыларыла куучындажарга келишкен эди. Аймак-
тардын төс јурттарында семинар-үредүлер, конференциялар өткүре-
тини кайда. Иш болгон ло. Ошон, шак ол Анна Яковлевна Митинская
иштеп турар өйдө Горно-Алтайсктын врачтары ыраак јурттар сайын
јорыктап, жаңы чыккан балдарга чемет оорудан коруланар прививка-
лар тургузып баштагандар. Бистин областъта Митинскаянын болбо-
гон јурты јок десе, жастыра болбос. Ол ло Улаган аймакта Балыкча
јурттан ала Кан-Оозынын, Келей, Моты јурттарына јетире ончо-
зында болгон. Бир катап олон, ол тушта облисполкомнын председа-
телинин заместители болгон Кайгородова, Митинская ла крайдан
келген бир врач үй кижин Улаган аймактын јурттарыла он күнге јуук
јорыктагандар. Жастын не-неме једикпестү өйи болгон. Айла, улус
койлор төрөдип, агаш-ташка арай кадалбай, көнкөрө түшкөдий иштеп

турган тужы ине. Жорыктын учы жаар кайда ла келзе, курсактын көп сабазы талканду чай боло берген. Байагы крайдан келген уй кижичейдем чайды бир катап, эки катап шөлүрөткөн. Учунчи катап дезе: «Бу дөбөн эмеш картошко ло капуста кертип ийген болзо, сүрекей жакшы болор эди» — деп айткан болтыр. Ол учуралды Анна Яковлевна эмди де жаантайын каткырып, эске алынат. Бир катап Митинская Улаганда болордо, оны уй улус бала табар пунктты тӱзӱгӱн кижиле таныштыргандар. Анна Яковлевнага удур жаан кара кӱстӱрлӱ, чӱйбӱк чырайлу, койу кара чачту уй кижичейдем баскан. Колдон тудужып эзендештилер.

— Евдокия Парфеновна Чичканакова.

— Танышканыма сӱӱнип турум. Слер керегинде алдынан бери улустан жакшы сӱстӱр угуп жӱрген эдим.

— Мен слер керегинде база көп уккам — деп, Чичканакова айткан.

Уй улус бала табар пункт, ондогы коллектив Митинскаяга сӱрекей жараган. Ол тушта Митинскаяга Евдокия Парфеновна дӱбк-буурында кандый да дӱчпӱс от-жалбышту, айландыра улусты бойынын жылузыла жылдып, бойына тартып турар сан башка жакшы кижичейдем билдирген. Анна Яковлевнанын ол санаазы чын болгону кийинде көп катап жарталган. Экинчи катап Митинская Чичканаковага Турачак, Чой ичиле жорыктап жӱреле, Тунжы деп кичинек журтта туштаган.

— Евдокия Парфеновна, слер бого кайдан келгенгер? Слер Улаганда жок бедигер?

— Жартаарга узак, Анна Яковлевна. Мен эмди мында иштеп жадым. Садиктеги балдардын курсак-тамагынын аайы-бажына чыгып албай жадым. Болужыгар!

Жетенинчи жылдарда Анна Яковлевна жажы эмеш жаанап, баланын городтогы туразына иштеерге келген. Мында ол озогы таныжына, Чичканаковага, катап туштаган. Бу учунчи тушташка омор кайкашпагандар, жагыс коллективте кожо иштейтенине сӱӱне бергендер.

Узак жылдарга кӱрӱмжилӱ иштегени учун Чичканакова бу жууктарда «Иштин ветераны» деп медальла кайралдаткан. Качан да койу кара чач эмди суйуп, буурайды. Ой. Кижиге бакпас неме — жагыс бй. Бу ла жуукта жирме-одус жашту болгон ошкош эдинг, эмди кӱрзӱгӱ — бежен-алтанга једип калган турарын. Је, Чичканакова ла Митинская, чачтары буурайгылап та калза, жӱректеринде комсомол оды дӱчпӱгӱн улус. Су-кадык бар, омор эмди де иштеер, байлык ченемелиле коллективке айдары жок жаан болужын јетирер. Бу ок коллективте омордын јурениктери иштеп турулар. Чичканакованын кызы Татьяна Михайловна учунчи жыл энезиле кожо иштеп, ады-јолы озочылдардын тоозында адалат.

Јуукта мен баланын туразында болуп, Митинскаяны коллектив керегинде куучындап берзин деп сурадым.

— Бистин коллективте бастыра группалар ортодо соцмӱрӱй тӱ-

зөлгөн. Ол мөрөйдиг итогын өйлү-өйинде көрүп, жегүчилдерди жарлап жадыбыс. Бастыра көргүзүлөр аайынча мөрөйдө баштапкы жерде бешинчи ле онынчы группаларда иштеп турган коллективтер барат. Бисте эмди 72 кижн коммунистический иштинг мергендүчизи, 12 кижн андый ат ададары учун тартыжат. Шеф-таскадаачылардын соведи сүрекей якшы иштейт. Онынг ижин медсестра Александра Степановна Данилова башкарат — деп, Митинская куучындады.

— Анна Яковлевна, чындап ол, Жалбраков Вовала оног не болды?

— Аа... Жаан удабай онынг энези табылган. Балазын мындый турага «табыштырганын» билген ошкош. Бисле жаргылажып туруп, Жалбраковты айрып алган. Же ол бистинг туранын балазы эмес. Ол су-кадык бала. Онынг энези табылганына ла сагыш алынганна бис сүүнип жадыбыс.

— А не жаргылашканыгар?

— Ол — озо баштап. Оног сүүнгенис. Кандый да болзо, энелү бала учун сүүнчилү.

Бу коллективтин врачтары, педагогторы, медсестралары, нянялары ла санитаркалары керегинде жылу көп сөстөр айдарга жараар. Темдектезе, коллективтинг врачтары быжыл предприятиелерге, организацияларга, училищелерге жүрүп, 48 лекция кычырдылар. Медсестралар дезе, ол ок өйдинг туркунына бойларынын участокторында 34 катап эрмек-куучын өткүргендер. Бу коллектив тураны айландыра чектер, жыраалар өскүрип кееркедери жанынан эки жылга улай городто озочыл организация болуп, акчала бир мунг салковойдонг ажыра сый алган.

Жаан көзүнөтөрлү, телкем кып. Полдо жымжак кебистер жайылган. Беш-алты жашту бир бөлүк балдар жаан мечиктерди көгүс айландыра, жерге түжүрбей тоголодып турулар. Көп балдардын колдоры ээлгир, эптү, капшуун. Же кезиктерининг колдоры кабышпайт. Врач Митинская ла массаг эдер сестра М. И. Зотова оlorдын кажы ла кыймыгын көс албай, шингеп турулар.

Чөкөлип калган, кенек балдарды күнүн сайын эмдеп, эди-канын, эрмек-куучынын тазыктырып, санаа-указын кеенгжидип, өскө су-кадык балдарла тег үрене бергедий эдип алатаны сүрекей күч. Бу турада чыдап, вспомогательный школго үренерге барган балдарды энезининг экинчи катап чыккан балдар дезе, жастыра болбос. Кезик улус аракыга бастырып, ак-жарыкка кенек балдар таап жат. Ол балдар эмди оlorго керек жок. Андый балдарды айдын-күннинг алдына «мен кижн» деп айдып, жүрүм жүрер эдип алары учун тартыжатаны жеңил эмес. Оны государство до, бу коллектив те якшы ондоп жат. Же кижининг кижн ады бар. Мында тартыжу кижн учун өдөт. Ол тартыжу кандый да чөкөлгөндү учуралда токтобой жат.

Албатынынг су-кадыгын корырынынг отличниги, бийик категориялу врач Анна Яковлевна Митинская предприятиелерде, учреждениелерде ле организацияларда болуп, анчада ла жнит улуска аракы-

нын каршузы керегинде куучындаарын бойынын агару кереги деп бодойт. Онын лекцияларын көп улус жакшы билер. Ол лекциялар кычырганда, жаанада согулган фотографияларды, журуктарды элбеде тузаланып жат.

Ол бир катап жаңы айылду болуп жаткан жиит улустын алдына лекция кычырып, мынайда айткан: «Кару наҗылар! Слер жаңы биле тбзбп жадыгар. Слерден жаңы жүрүм башталар. Слер эмди жаңыс ла бойыгардын сүүнчилеригер ле шырагар, једимдеригер ле јенүлеригер учун каруулу эмес, је слер эмди озо ло баштап ак-јарыкка чыгатап балагар учун каруулу. Ачу ашка бажыгар сукпагар. Ол тушта слердин балагар Төрөлистин ырысту кижизи болор».

Эки үүре-јеле, орус ла алтай — Митинская ла Чичканакова удабас пенсияга барар. Олордын кижини учун тартыжузын жиит үйе улалтар.

ТӨРТӨН ЖЫЛ ӨТКӨН СОҒЫНДА

Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарында анзыраган өштүлөрлө ат-нерелү тартыжып, Сумы ла Киев городтордын адын адаткан, Ленинниг, Кызыл Мааны, Суворовтын экинчи степендү ле Богдан Хмельницкийдин экинчи степендү ордендериле кайралдаткан Алтайдан барган стрелковый дивизияда кожо болгон кару жуучыл кайран жерлештеримниг ле најуларымнын агару адына амадап бичип жадым.

«ӨЛҮМНИГ ЖАЛАҢЫ»

Бистин поезд Воронежке тунде жеткен. Городтын отторы мызда да ла берерде, бис ончобыс жилбиркеп, вагоннын кознөктөрине жапшына бердибис. Көрөр болзобис, көл ошкош кандый да жаан суунун жаказыла барып жаткан эмтирис.

— Бу мында мындый жаан суу кайдан келген. Алдында мында ак чөл болгон эмес беди? — деп, артиллерист болгон Николай Дмитриевич Бурлев таңыркайт.

Поезд араайынан барып ла жатты. Талай ошкош суунун үстинде городтын электроотторы ончо жанынан жаркындалып, жалтыражат.

Доннын суузы городтон ыраак. Ас ла салза, 20—30 беристе болор. А Воронежтин суузы десе мындый жаан эмес болгон. Айса болзо, мында жаан буунты тургузылган дежип, кажыбыс ла бойыстын санаабысты чыгара айдып, амадаган жериске төртинчи коноктын түнинде дедип келгениске сүйүнип, ыр-куучында турганыс.

Воронеж. Инженерно-строительный институттын темирден ле бетонног эткен тогус этаж жап-жангы общежитиези. Эртең турадан ала төрөл орооныстын ыраак талаларында жаткан најуларыс келгилеп турганын көрөдис. Кезиктери төртөн жыл мынан кайра Улу жууда кожо болгон најуларына жолыгып, кучактажат. Буурыл чачту каргандардын көстөрнинде ырыстын жаю.

Бисти Туулу Алтайдан келген улус деп уккан бойынча, узун сын-

ду, боро костюмду, ак чачту, кеберкек бүдүмдү эр киж и жууктай базып, эзендешти.

— Мен Дейнега деген киж и болорым. Кем-кемигер биледигер эмеш пе? — дели.

— Политотделдин начальниги Дейнега деп фамилиялу полковник болгон дешкен, је бойына эмдиге јетире јолыкпаган эдим — деп, јартын айттым.

— Шак ла ол киж и мен турум. А слер не киж и болорыгар? — деп, меге колын сунды.

— 425-чи арпюлкто топоразведчик болгон Калкин деп киж и болорым — деп, јуучыл јинт тужымдагы чылап, сиреее туруп, каруун бердим.

— Мария Федоровна Комарованы билереер бе?

— Билерим Јаңыс городто јадырыс.

— Ол мында ба? Келди бе? Кайда ол?! — деп, сүүнчилү көстөриле айландыра ајыктайт.

— Келип болбоды. Јаанак болорго јат, артып калган — дедим.

— Канайдар база, бис эмди ончобыс таадактар ла јаанактар болуп калганыста. Јуу тужында штабта кожо иштегенис. Эмди, карган чагында, туштажып көрүжерге база солун ок болор эди — деп, куучындажып отурганчабыс, «Экскурсияга барып јадыс!» — деген коман-да угулды.

Троллейбуска отургылап алала, анча-мынча болголокто, јаан суунын јарадына једе бардыбыс.

— Ма! Кечеги түнде таныбай келеткен талайыс бу јадыры ине! — деп, Мария Тимофеевна Золотухина каткырат.

Чындап та, городтын ортозыла агып барган Воронеж сууны кечире буунты јазайла, алдындагы мында јараттай чөйиллип барган ак јалангы көл эдип салган эмитир.

Талайдын чайка деп кужы кеберлу апагаш теплоход араайынан бурылып, комдолып јаткан көлдин ортозы јаар барып јатты. Јардак үндү диктор-экскурсовод төртөн јыл мынан кайра бу јерде јуулашкан ветерандарды уткып, көлдин јараттарындагы историяла колбулу јерлер керегинде куучындайт:

«Ол јаратта турган жемирк церкпе слердин сагыжаарга кирет пе? Анда Чижевка деген јурт турган. Эмди дезе јаан, јараш оромдорлу город» — деп јартайт.

«Чижевка болордо, «Олүмнин јалангы» деген јер бистин алдыста болбой кайдар!» — деп, кем де соныркайт.

— Чын, нөкөрлөр! Бис шак ла ол «Олүмнин јалангы» деп адалган, канча кару најыларыстын тыны барган јердин үстиле барып јадыс — деп, арпюлктын командири болгон, Советский Союзтын Геройы, отставкадагы полковник Алексей Иванович Панков биске куучындап баштады.

Шак ла бу жууларда Кызыл Чолмон орденди Панковтын колын алган артиллерист Николай Иванович Дымов, артиллеристтер Иннокентий Степанович Басаргин ле Михаил Алексеевич Козлов (Горно-Алтайсктан баргылаган) бойнын командиринин куучынын сүрекей жылбиркеп угуп отурдылар.

Олордын сагыжына өткөн өйлөр эбелет. Темдектезе, М А Козлов Музюкин Федорло, Идруков Торокло, Мамашев Айылдашла кожо 76 мм дивизионный противотанковый пушкалу жуулашкан јерин көргүзет.

Диктордын үни онон ары жагыланат. Бу јер «Чижовский плацдарм» деп адалган. Шак ла мында алты дивизияга шыдар черү, јүстер тоолу танктар ла самолеттор, мундар тоолу пушкалар түни-түжи тартышканын жартайт. Јаңыс ла бистин 232-чи стрелковый дивизия баштапкы төрт коноктын туркунына 5 мунган ажыра талдама уулдарынын сөөгин жууган. Шыркаладып, госпитальга аткарылганы анан да көп.

Көп болуп калган өзөкти кечире темирден ле бетоннон тудуп салган күрди өдүп барада, диктор жартайт: «Мында төртөн жыл мынан кайра агаш күр турган. Ол күрди өштүлердин самолетторы июль айдын 7 числозында јемире бомбалап салган. Је бистин саперлор түниле понтон күр жазап, жуучыл техниканы ла черүни өткүрүп турган. Анайып, күнүн ле сайын...»

Чижовканын јанында коркышту јараш карагай агаш өскөн. Ол агаштын ортозында шыркалаткан жуучылдар ла бастыра тыл өштүлердин огынан аргаданган эди. Ол көк-жажыл најыбыс биске эмди деле көрүнип турды. Улус тузаланбай турган кайыр јараттарда озогы околтордын ла блиндажтардын баргаага бастырып салган сомдоры, карган ветерандардын јүзиндеги чийиктер ле сорбылар кеберлү, шыралу-шыркалу өйлөрдө керелейт.

Узуны одус беристеге чөйнилип барган көлдин үстиле теплоходло кайкалап барып јада, эки јандай јараттарда турган жап-јаны јараш јаан тураларды ла заводторды, јаан стройкаларды көрүп бараттыс.

Воронеж — кастактын огындый канатту ТУ-лардын ла бистин орооныста эн јаан ИЛ-86 тагмалу лайнерлердин төрөли. Чкаловтын Түндүк полюс ажыра Америкага јетире учуп барган АН-25 тагмалу самоледы база мында эдилген эмтир. Орооныста искусственный каучукты мында ок эдип баштаган. Јаңы бүдүмдү атомный электростанциянын (ол тушта) экинчи очереди тудулып јаткан. Анайда ок бистин орооныста экинчи атомный ТЭЦ база тудулып јаткан. Ол ТЭЦ бүтсе, бу миллионго шыдар албатылу городтын тураларын атомнын нйдезиле издилген суула жылдыдар аргалу болор.

Баштапкы күн бис бу ыраактагы, је јүрегиске кару Воронеж городло катап таныштыбыс. Бу «Олүмнин јалагында» ла Чижовкада төртөн жыл мынан кайра төрөл орооныс учун јер јастанып јыгылган кару најыларысты эске алынып, араайынан барып јаттыс. Бу јер

кижниниң јўрегине кандый да ачымчылу, ӱнгўре билдиретен болуптыр. Эртең бис озодогы жуулашкан журттарысла јорыктаарыс дежет.

КЫЗЫЛ МААНЫ

Воронеж. КПСС-тин Ленинский райкомының туразының јаан залы Залда јык толо буурал башту ветерандар. Олордың ӱткӱн откалапту јолдорын, эткен ат-нерелў керектерин тӱштӱриндеги мызылдажып турган кайралдар керелейт.

Советский Союзтын Гимны угулат. Ончозы бут бажында. Жуучыл Кызыл мааны јалбыштый элбиреп, тӱр бажында тургузылат. Ол мааны бистинҗ кажыбыска ла кереес. Ол мааныны окшоп, бис Ада-Тӱрӱлиске чындык болорына чертенгенис. Ол мааны алдында ӱлўмнен јалтанбай, ӱштўлерге удуратакага јўргенис. Ол мааныны бийик кӱдўрип, Улу Јенўнин ырысту кўнин уткыганис.

Мааныны бистинҗ дивизияга табыштырар тужында берилген јакылтаны мен нӱкӱр Дейнегадаң алып таныштым. Анда мынайда билчилген:

«Ада-Тӱрӱл учун Улу жуунын фронтторында бистинҗ Кызыл Черўбис ӱткӱн жуулардың историзында качан да болбогон турумкайын ла јалтанбас ат-нерезин кӱргўзип, олјолоп келген ӱштўлерди оодо согорында тын тартышкан.

Москваны ла Ленинградты корулаарында, Тихвин, Ростов-на-Дону, Севастополь, Керчь, Можайск, Лозовой городтордогы жуу-согуштарда бистинҗ Кызыл Черў ўргўлјиге онбос ат-нерезин кӱргўскен.

232-чи стрелковый дивизияның кызылчерўчилери ле политишчилери! Улу Тӱрӱлистин чындык уулдары болыгар! Бойыгардың герой-јерлештеригер чилеп тартыжыгар! Тӱрӱлистин берген жуу-јепселин билгир тузаланып, сўмелў ле јалтанбас жуулажыгар!..

ВКП(б)-нинҗ горкомы ла ишкўчиле јаткандардың депутаттарының городской Совети бу Кызыл мааныны 232-чи стрелковый дивизияга табыштырып тура, Тӱрӱл ороонысты олјочы ӱштўлерден јайымдаар тартыжуларда јана баспас јалтанбазыгарды кӱргўзигер деп, бис слерге — кызылчерўчилерге, командирлерге ле политишчилерге бўдўп турубис.

Кўчибис бистинҗ тўгенбес! Бистинҗ керегис чындык! ӱштўлер оодо соктырар! ӱштўлерле тартыжарга ичкерлегер! Немецкий олјочыга ӱлўм!»

Јерлештеристин мындый јакылтазын бис ак-чек бўдўрнип салганыс. Воронеж городтог кайра тескерлеп барбаганис. 212 коноктын туркунына јана баспай жуулажалла, олјолоп келген ӱштўни ойто кайра сўрўп барганыс. Кыскарта айдар болзо, Улу Јенўнин кўнин карындаштык Чехословакияның јеринде уткыганис. Бистинҗ Кызыл мааныста Ленинниң, Кызыл Маанының, Суворовтын ла Богдан Хмельницкиниң ордендери тагылган, дивизияга Сумы ла Киев городтордың

ады адалган 13 муннан ажыра жуучылдар ордендерле, медальдарла кайралдаткан. Ол тоодо бистин жерлежис — 712 стрелковый полктын саниструкторы Евгения Александровна Громова (Карпунина) Лениннинг ордениле кайралдаткан. 28 жуучыл Советский Союзтын Геройынын ат-нерезиле адаткан. Ол тоодо бистин жерлежис — 425 арт-полкто радист болгон Василий Иванович Харитошкин.

Бистин автобустарыс коркышту олум-шыралу ла шыркалу жаан жолдын башталган баштапкы журтка ууландылар. Жолой Воронеж городто Ада-Төрөл учун Улу жууда жыгылган геройлорго учурлап тургузылган көп тоолу памятниктердин бирүзине токтоп, чечектерден эткен венотор салдыбыс. Онон ары учы көрүнбес ак жалагдар. Асфальтла бүркелген кип-килен жолды жакалай отургузылган карагай агаштар, стройдо турган солдаттар ошкош, жергележип калган бисти үйдежет. Ветерандар отурган беш «Икарус», керептер чилеп, кеен-жараш баргылап ла жадат. Алдыста ла кийнисте ГАИ-нин инспекторларынын жеңил жорыкту машиналарынын отторы жалтылдажат. Аш салган кыраларда экиден-үчтен комбайндар баргылап жадат. Онон ары кукурузанын кыралары. Аштын түжүми якшы бүткени иле көрүнөт.

Жолдын сол жанында жажыл агаштарга курчаткан бир памятник туру. Ого токтоп, чечектер салдыбыс. Анда бистин нөкөрибистин — 498-чи стрелковый полкто ротанын командири болгон старший лейтенант Калабуховтын сөбгин салган эмтир.

Шак ла бу бистин жууктап келеткен Малышево деген журт учун коркышту тын жуулар болгоны керегинде ол тушта штабтын начальниги болгон, эмди журналист Николай Иванович Клярицкий куучындады. 1942 жылда июль айдын 6—7 числорында Малышево журтты немецтерден блаап аларга болуп, бистин жуучылдар күнине 4—5 катап атакага көдүрилген. Көп танктарлу бштүге бистин жуучылдар чыдажып болбогон эмтир. Калабуховтын ротазынан жүк ле беш кижитирү арткан. Же ол командир кайда болгоны жарты жок болгон.

1965 жылда бир ишмекчи тура тудар жер казып жадала, кижинин сөбгине учураган. Анда бешадардын патроны болгон. Ол патроннын ичиндеги чаазында: «1942 жылда 7 июльда мында бистин ротанын командири нөкөр Калабуховтын сөбгин жууп салдыс» — деп, бичип салган эмтир. Мынан улам геройдын ады-жолы, өлгөн жери жарталган. Герой Калабуховтын эмегени Мария Михайловна Ковтун бисле кожо туштажуда болды.

Бу журт учун жуулашкан атту-чуулу кайучы айлаткыш-коқырчы Михаил Тодосhev керегинде сүрекей якшы сөстөр уктым. Кайран жерлежим Ада-Төрөл учун олүп те калган болзо, онын ачык-жарык, агару жүрүмин жуучыл нөкөрлөри төртөн жылга жетире ундыбай жүргенине сүүнедим.

Озо ло баштап Тодосhev керегинде Бийск городто жаткан Иван Александрович Савин ле Галина Федоровна Молокова куучындаган-

дар. «Кайуга барар алдында медсанбаттын кыстарына келип, чурчуманак каткыда туратан» — деп, Галина Федоровна эске алынат.

Михаилдын калганчы жолына кожо барган кижин Анатолий Васильевич Федин болуптыр. Ол быылгы туштажуда база болды.

— Бис дивизионный разведкада болгонус. Бисле кожо Каташев деп фамилиялу алтай уул база болгон. Бис кожо кайуулда көп катап болгонус. Кандый да күч айалгадаң чыгып, тирү артып турганус. Же 1943 жылдын январь айында коркышту сооктор болгон. Бис ончобыс тере тонду, тыштынаң ак бөс катанчылу, Губарево журттын жанында немецтердин траншеязынаң «тил» аларга барганус. Аткакту эмикти табыш жок өдүп алганус. Михаил ле мен траншеяның ичи дөбөн калыйла, бир немецти тудуп, оозына бөстөң тыгып ийеле, ак халатка орой күлип, окоптон чыгара мергедеп ийгенис. Же бу өйдө өштүлөр бисти сезип ийген. Ракеталар чагылыжып, пулеметтор таркыража берди. Михаил тың шыркаладып ийген. Андый да болзо, нөкөрүсти таштабай алып чыкканус. Же кару нажыбыс, Михаил, уур шыркадан улам жада калган — деп, Анатолий Васильевич куучындады.

Малышево журтта биске, бу журт учун жуулашкан ветерандарга, сүрекей жаан күндүлү уткуул болды. Пионерлер тирү чечектер сыйлады, жазалду жараш кийим кийип алган донской казачка келиндер бисти калашла, тусла уткыдылар. Бу журт учун агару тынын берген жуучыл нажыларыска тургузылган кереес мемориалга бис база венектор ло чечектер салдыбыс. Тым туруп, өлгөн нөкөрлөрүсти эске алындыбыс. Мемориалдын жанында митинг болды. Анда «Гремячинский» совхозтын директоры Вячеслав Петрович Меркулов куучын айдып, биске жаан быян жетирди.

Концерт-ойын, донской казактардын бије тепкен жерлеринен тоозын-тобрак көдүрилет. Духовой оркестр ойнойт. Бис олорло жакшылажып, ошон ары, озогыда жуулашкан жерлеристи көстөп, жүре бердис.

Ол от-калапту жылдардан бери төртөн жыл өткөн. Бис ол тушта жиит уулдар ла кыстар болгонус. Бис керегинде Воронежский фронттын командующий болгон Советский Союзтын Маршалы Ф. И. Голиков эске алынып, мынайда бичиген: «... Сибирьден жаңы келген дивизиянын көп саба командирлери ле красноармеецтери 18—19 жашту, жууда болбогон жииттер. Же ол ок өйдө жуучыл дисциплиназы ла политико-моральный көрүм-шүүлтези сүрекей бек... Воронежти олжолоорго мендеп келеткен өштүни озо ло баштап 232-чи стрелковый дивизия токтоткон. Июль айдын (1942 ж.) 3 числозында өштүлөргө удурлажа согуш башталган» (Ф. Голиков «Воронежское сражение», 1968 ж.).

Маршал мынайда, байла, тегин бичиген эмес. Ол өткөн Улу жуунун жылдарында болгон ат-нерелү тартыжуларды жазап шиндеген кийинде бичиген.

ТУШТАШТАР

Эмди бистин кажыбыска ла 59—60 жаш Төртөн жыл өткөн соңында ойто катап Воронежтин јеринде болорыста, кажы ла тушташ биске солун, баалу ла керектү.

Эмди бистин бараткан јолыста М. А. Шолоховтын бичиген тымык Дону. Је биске Доннын суузы ол тушта канла аккан каршулу кечү болгон. Ямное журтты өдө конуп, јаратка јууктап келеристе: «Вот слерге Дон, көрүп тураар ба!» — деп, кем де кыйгырып ийди.

«Икарустын» јаан көзнөктөри өткүре биске көрөргө тапчы болды ошкош. «Машинаны токтодыгар! Бис јаратка јууктап, эмеш көрүп алатаныс» — деп кыйгырыштыс.

Чындап та, өчүп калган костый санаалар өнзүреп, ойто чагылып келетен болуптыр. Мен Доннын күрин көрүп ле ийеримде, санаама иажым Аркаша кирди. Шак ла бу күрге бис экүни кайуга ийгендер. Мында ок бис Чевалков Иван Степановичке туштаганыс. Немецтер Доннын ол јанындагы јууканы төмөн келгилеп јаткан. Ол ло тун бистин саперлор немецтердин танктары күрдин үстине чубажып чыгарын сакып алала, оморды катый оодо аттырып ийгендер. Аркаша нөкөрим эзен жүрген болзо, эмди кыйалтазы јогынап экү мында кожо турар эдис деп сананарымда, ыйым келген. Аркадий Ужнеков јууда алган уур шыркадан улам төрөл Балыктујул журтында јада калган. Журттын улузы онын сөбгин иле јерге јууп, кереес-памятник тургускан.

Бистин куучынысты уккан болзогор. Ветерандар јуулашкан јерлерин танып, анда мындый учурал болгон, мында мындый нөкөрим өлгөн.. Каменоломня ол тужында... Хвощеватка ол јаар дежип, бойбойына јартагылайт. Бирүзи бирүзинен артык билееркегилейт.

Туулу Алтайдан барган кыстардан төртөн жыл өткөн соңында бис ле кожо јангыс ла 712-чи стрелковый полкто санинструкторлор болгон А. П. Бжицкая (Купрюхина), Е. В. Манеева, М. Т. Золотухина (Титинакова) ла Е. А. Громова (Карпунина) болдылар. Олор шыркататкан јуучылдарды кайда, канайда сүүртеп, јединип, энмектеп, јүктенип тажыгандарын эске алындылар.

Дон тынар-тынбас тымык ла бойы уйкузырап калган ошкош араайынап амыр-энчү агып јадыры. Алдында јуу болгон јерлерде озогы окол ол эмезе бомбанын орозы јадыры деп айтпазым. Анда јолдор до, јаландар да, журттар да — ончозы јап-јаны, јараш. Мен бодозом, омор јангыс та тыш бүдүмиле јараш эмес, анда јаткан иштенкей албатынын ич бүдүмиле, кылык-јангыла јараш.

Јаландардын јаанын, јаражын не деер. Јолдын ол јанында — мажактары салактап калган арба, бу јанында — кижинин сынынап бийик кукуруза, оног ары барып јатсаг — күнкузук, свекла, буудай... Қайдөбн лө көрзөн, чедендий өскүрилген јаш агаш, оног ары кыра,

онун ары база ла агаш. Анайып, бу јер Россиянын кара тобракту тос байлыгы деп адалат.

Төрт колхозтын јерининг белтиринде бисти КПСС-тин Хохольский райкомнын пропаганда ла агитация бөлүгининг заведующийи нок. Адыев уткыды. Сүрекей куучынчы киж, бойнын јерининг патриоды. Бу — Романский, Хохольский ле Семилукский райондордын јурт ишчилери Воронеж городты азырап јаткан болуптыр. Олордын амадузы — канча ла кирези көп эт, сүт, маала ажын иштеп алары. Онын учун көп азырал белетеер керек. «Быыл бу райондордо јерден алар тўжўм јакшы» — деп, Адсев куучындайт.

1942 жылда, июнь айда, немецтер онын Хвошеватка дег деремнезин јуулап аларда, Адсевке јук ле сегис јаш болгон. Көбркий бойы та канайып та тирў аркан, бастыра төрөөндөрин, јерлештерин партизандарга болужып турган деп немецтер аткылап салган.

Хвошеватка јуртка келеристе, бисти јурт албаты калаш-тусла коштой уйдын јаны сааган сўдиле уткындар. Бис, автобуска јорыктап, арып-чылаган улус, сўтти ичип, айыл ээзи ўй улуска алкыш-быйанысты айттыбыс.

Бу Хвошеватка јуртты өштүлөрдөг бистинг 712-чи стрелковый полк јайымдаган. Олгөндөрдөг мемориалынан Акпынов О. И., Тутушев Г. В., Ибрагимов Ш. деген фамилиялар көрүп калдым. Бүгүн мында бисле кожо 712-чи полктынг комсоргы, бу јуртты јайымдаар јууларда Советский Союзтын Геройынын адын адаткан Евгений Федорович Зайцев ўйиле, Евдокия Андреевна, кожо болдылар. Евдокия Андреевна, кыс фамилиязы Орлова, бу ок полкто санструктор болгон. Ол јууда кожо болгон нөкөрине, эмди Горно-Алтайскта јаткан Мария Федоровна Комаровага эзен айттырган. Турачак аймактаг барган (эмди Москвада јаткан) Юлия Афанасьевна Бевзике (Коротковага) јолыгып, Туулу Алтайдагы таныштарына эзен айдар болдым.

Губарево. Бу јуртты корулаар јууларда, ол тушта майор звание-лу, 489-чи полктынг командири нок. Огнев өштүлөрдөг ума јок көп танктарынын бир күнге беш катап эткен атаказын туй чабала, артуучында немецтер јаба једип келерде, бистинг артиллерияны бойынын ўсти дөөн аткылазын деп сураган. Је 232-чи дивизиянын командири, ол тушта полковник И. И. Улитин резервтеги бир батальонын ийип, болуш јетирген. Јети айдын бажында полк штурмла Семилуки город-ло катай Губарево јуртты өштүлөрдөг олјозынан јайымдап алган.

Советский Союзтын Геройы, «Семилукский» колхозтын Күндүлү колхозчызы, Семилуки городтын Күндүлү гражданини, отставкадагы полковник Михаил Иванович Огнев бистерле кожо болды. Ол бистин колоннаны карындаштык сөөккө баштап, тирў чечектерден јазаган венюкты бу јурт учун кара бажын, калганчы тынын берген нөкөрлөринин агару адына кереес эдип салды.

Бу јурттын орто ўредүлү школында Ада-Төрөли учун јуулашкан ла жыгылган улус бедрейтен «Понск» деп группа бар эмтир. Оны көп

жылдардыг туркунына баштап ла башкарып келген үредүчи Надежда Петровна Есина. Бис ого жолыгып, бистинг Горно-Алтайсктагы баштапкы номерлү школ-интернатта база андый иш бүдүрүп турган воспитатель Евдокия Ивановна Мордвиновала таныштырдыбыс. Школдын «Јуучыл Мак» деген музейинде болдыбыс.

Музей јакшы. Биске јараган. Бис эмди бойыста да андый музей эдип алар аргабыс бар. Ол музейден мен көп јерлештеримнин сүркеберлерин көрүп сүүндим. Олордын списогында јангыс ла бистин Туулу Алтайдын јүстег ажыра улузынын ады-јолы бар эmdir. Я. А. Торобошев, А. И. Садыков ло көп өскөлдөри де бичилген. Бис мынан ары олорло колбу тургузып, бойыска керектү материалдарла солыжар болдыбыс. Ажындыра айдар болзо, андый најылыкты бис јангыс та Губарево ло тургускан эмезис. Туштажулар бисте көп болгон. Најылык адрестер де алыжар, берижер аргалар эмди бисте көп. Је бу керекте бис ончобыс колбулу болуп, кожо турушсабыс јакшы.

Эжикте команда: «Күндүлү ветерандар, күн ажып барады. Автобустарыгарга отурыгар. Ичкери! Јолдо туштажулар эмди де көп!»

ГЕРОИДЫҢ СӨӨГИНДЕ

Бийск городто 4-чи номерлү орто үредүлү школ Советский Союзтын Геройынын Григорий Семенович Васильевтин адыла адалган. Ол кижии бистинг 232-чи стрелковый дивизияда 605-чи стрелковый полктын командири болгон.

Хохол деп јурт. Мында база ла пионерлер, чечектер, тус-калаш, уткуул. Бис јаан мемориалга келдис. Мында чын ла кижинин јүреги сыстаар памятник тургузылган эmdir. Јылым кара таштын үстинде кара пладын салактадын, төмөн көрүп алган үй кижинин кебери. Чын ла ачу-коронго бастырала, көзинин јажы төгүлип, төмөн көрүп санааркап калган эне ошкош.

Бу керестинг алдына бис, Туулу Алтайдан барган улус, бала-баркабысла кожо фотојурукка соктырып алдыс. Ол јуругыс эмди Горно-Алтайскта школ-интернатта «Јуучыл мөнкүликтинг» музейинде тургузылган. Келер үйеге кереес болуп артып калар.

«Эмди, нөкөр ветерандар, Герой Васильевтин өлгөн јеринде тургузылган памятникке барактар!» — деген үн угулды.

Автобус ойто ло јолдо. Эмди Алтыгы Турово јурт. Јиилектү ағаштар отургызылган сад. Аида, ол садтын ортозында, 605-чи полктын командири, Советский Союзтын Геройы, Бийсктен барган нөкөрбистин бүткүл сүр-кеберин уруп јазаган јаан памятник туру.

Бис, бастыра орооннон јуулган јүс јетенге шыдар улус, ол тоодо Туулу Алтайдан барган јирме төрт кижии, јуучыл командиристинг јүреги калганчы катап согулган јерине келип, јангыс та бойыстан эмес, туштажуга келип болбогон оору-јоболду јуучыл најыларыстын адынан тирү чечектен јазалган јаан венек салдыс.

Кандый јакшы албаты. Олордын јерин оштүлөрдөгү корып өлгөн жуучылдардын агару адын ундыбай, үргүлжиге үрөлбөс гранит таштардан памятниктер тургускылаган!

1943 жылдын корон соок январь айында Григорий Семенович Васильев ле Михаил Иванович Огнев башкарган полктор Дон сууны кечип чыгала, оштүлөргө билдирбестег Кочетовка журтты тууразынан өдө берзин деп јакару берилгегия эске алынып, дивизиянын политотделинин начальниги болгон Василий Демьянович Дейнега куучындайт:

— 22 январьда коркышту тын артбелетениш болгон. Онын кийинде бистин черү Дон јаар јоткон келтү чурап барган. Огневтин ле Васильевтин полкторы табаруга коштой баргылаган. Васильев коркышту јалтанбас кижин болгон. Кочетовканы алар тужында ол штабтагы политишчилерди кажы ла жуучылдын ат-нерелү кереги учун тургуза ла наградной лист белетезин деп кату јакару берген. Бойы дезе фашисттердин танктарына удур солдаттарла кожо атакага барып турган. Оны билеле, комдив И. И. Улитин Васильевти канча катап арбаганын бойым көргөм — деп, өткөн өйлөрдү Василий Демьянович эске алынат.

Бу ла Кочетовканын јанында ағылу связьтин начальниги болгон, ол тушта старший лейтенант, Даниил Бурбелюк 232-чи дивизиянын ветерандарыла туштажу өткүреринде коркышту эрчимдү турушкан. Ого бистег јаан быян, 605-чи полк једип ле келерде, бистин уулдар танктарлу келип јаткан немецтерге удур контратакага барган эмитир.

Көрүп турза, бистин станковый пулемет атпай токтой берген. Бурбелюк ол дөбн жүгүргөн. Шыркалу јаткан пулеметчикти јеткер јок јерге апарып салала, бойы станковый пулеметло атакага келип јаткан фрицтерди кыра адып баштаган. Фашисттер адышка чыдашпай, кайра жүгүргөндөр. Бурбелюк бешадарды ала койоло, бистин пехотала кожо атакага барган. Анайып, фашисттерди кайра согуп ийгендер. Бу учуралды эске алынып, Советский Союзтын Геройы Алексей Иванович Панков куучындаган

Григорий Семенович Васильев сүрекей бийик үредүлү ле таскадулу командир болгон. 1919 жылдан ала коммунист, гражданский жууда, Хасанда ла Халхин-Голдо жуулашкан. Фрунзенин адыла адалган академияны божоткон.

Андый командирди јылыйтканына комдив Улитин кородоп, мен јастырдым, килебедим, кичебедим деп, бойын бойы чугулдап, аргазын таппай, комыдап турганы керегинде олорло жуук болгон ветерандар айдыштылар. Је жууда октон качып кижин кайда баратан. Јалтанбас командир качан да черүзинин алдында болотон, јажынып, јабынчынын алдына кирбейтен. Канайдар база...

Бис бу јорыкта көп журттарда (алдындагы жуулашкан јерлеристе) болгонус. Ямное журттын школында кандый јакшы музей төзөлгөн.

Анда бойынын журтынын ла школынын историзы, бу журттаг Ада Төрөл учун Улу жууда ат-нерелү тартышкан јерлештеринин јүрүми көргүзилген. Бис оны сүрекей јарадып көрдис. Школдын јаандарын мактап, алкыш-бийаныс айттыс.

Кажы ла журтта митинг болгон. Анда бистин башкараачы-јаандарыс ол журтты кандый полк јайымдаганын айдып, онын командирине сөс берип тургандар. Анайда эткени сүрекей јакшы. Ненин учун дезе кажы ла журтта мен олордын куучынынан бойымнын алтай, орус, казах јерлештеринин адын угуп, сүүнип тургам. Темдектезе, партиянын Воронежтеги горкомында үй улустын адынан бистин санбаттын врачы болгон Галина Николаевна Павликова жуудагы сестралар керегинде, олордын агару ижи ле јүреги керегинде кандый јакшы сөстөр айткан. Јартын айдар болзо, бистин дивизиянын санинструктор кыстары — бастыразы Туулу Алтайдан барган. Олордын кабортозы бажын салган, кезиктери эмди алтан јаштан ажип, ак башту карганактар болгылап калды. Олордын ортозында бистин јерлежис, Эликманардан барган Сақылова Шура керегинде бичиир болуп 425-чи артполктын командири, Советский Союзтын Геройы Алексей Иванович Панков меге сөзин берген.

Јурттарда тургузылган керес памятниктерде өлгөндөрдин бичилген өбөкөлөрү көп. Је бистин јорык сүрекей мендештү болгонынан улам мен бир де онду список алып болбодым. Андый да болзо, ол журттагы школдор ажыра памятниктерде бичилген списокторды алыжар болуп јөптөжип алганыс.

Губарево журтта, менин жууда кожо болгон нөкөримин — Яков Адышевич Торбогосевтин агару ады-јолы бичилген памятниктин алдына тирү чечек салып койдым. Алган эжи Елена Григорьевна јангыска артып, јангыс кызычагын өскүске азырап, јүрүмнин јаан јолына чыгарып салды.

Бис, Туулу Алтайдан барган делегация, телкем орооныстын көп талаларынан жуулган канча ук албатынын ортозында көлөткөдө жүрбедис, карын да, ағылу ајаруда, алкыш-бийанду сөстөрдө болдыс. Келген күннин эртезинде бистин јаткан јаан общежитинин эжик алдындагы залында стенгазет илилген. Газеттин бажалыгы: «Бис — алтайлар, катап ла Дондо!» деп адалган. Ненин учун дезе, бистин дивизияда бастыразы Алтайский крайдын улузы болгон.

232-чи дивизиянын ветерандарынын төс соведи бистин Горно-Алтайсктагы баштапкы номерлү школ-интернаттагы «Бедреччи» («Поиск») группаны (башчызы Е. И. Мордвинова) јакшы ижи учун Күндүлү грамотала кайралдап, баалу сый берген. Ол сый эмди школдын музейинде тургузылган. Евдокия Ивановнаны дезе «232-чи стрелковый дивизиянын Күндүлү ветераны» деп адап, дивизиянын аңылу знагыла кайралдаган.

КАЧАН ДА ӨЛБӨС

Туулу Алтайдын уулы Совет Союз-
тун Геройы Баляев Яковтун ат-не-
резине учурлап турум

(Автор)

1945 жылда 13 августта тан алдында тревога жарлалды. Талайчы пехотанын командири майор Бараболько болгон 355-чи батальонго кирген старший лейтенант Осокиннин ротазы ол ло тарый стройго турды. Матрос Яков Баляев «ДП» пулемедын тудунганча стройдо турат. Кошгой онын болушчызы — экинчи номерлү пулеметчик Иван Лапенко. Жуучыл чочыду болотонун батальон сагыган. Уч күн оноң озо Японияла жуу башталган. Ого учурлалган митингте батальоннын жуучылдары Тымк теңистеги талайчылардын жуучылын көргүзип, ат-нерелү жуула жар болуп, Ыраак Кунчыгыштагы баштапкы фронттын командованиезине сөзүн бергендер. Андый да болзо, «жуучыл чочыду!» деп жарлаларда, баштапкы тарый ологго сакубагандый билдирген.

11 августта онын нөкөрлөри турган Новик булунган катерлер чыгала, ол ок күнде Кореянын Юки портына бистин разведчиктерди жетирип салганын Баляев билер. 12 августка барган тунде 358-чи аңылу батальон Расин портко десантла једип, кирип алган. Эмди, байла, майор Барабольконун талайчы пехотинецтеринин, олордын 1-кы ротазынын жуулажып баштайтан би келгени бу туру деп Яков сананып турды.

Владивосток карачкы тун де болгон болзо, уйуктабады. Оромдорло кош тарткан автомашиналар үзүк јок чубажат, портто кош коштоор јазалдардын таркыраган, шылыраган, күркүреген табыжы угулат, јаратта керепке отуар јазалдарга талайчылар, пехотинецтер, артиллерия келип турды.

Рота ого једип келерде, Лапенко Яковтон сурады:

— Бисти кайдөөн ийгей не? Байла, Хоккайдо јар ийер болор.

— Оны комбат билер. Ротанын командири база сезип турган болор. Је, бис бир-эки частан база билип ийерис — деп, Баляев айтты.

Јок, кайда барып јатканын оло «ТШ-278» тральщикке отурып ла алала, уккандар. Ротанын командири Григорий Осокин касказын бажынан суурала, саварларыла чачын атрайтып тура, батальон генерал Трушин командовать эдип турган десанттын баштапкы эшелонна кирип јат деген.

— Бистин задача: Япониянын жуучыл флотынын турлузы Сейсин

городты жуулап алатаны — деп, ротанын командирин айтты. — Озо барган 180 жуучылду отряд, байла, жаратта плацдармды жуулап алган болор. Отряд катерлерге отуруп алала, барган. Эмди бистин ой келгенин билип турган болороор. Командованиенин жакарузы аайынча корен албатынын алдына интернациональный молжуысты бис ак-чек бүүдүрерис деп айтсам, жастырбас болорым — деди.

— Чын, ак-чек бүүдүрерис... Оскө болотон аргазы жок — деп, ротанын парторгы старший сержант Николай Маркелов айтты.

Баляев кубрикте коштой отурган нөкөрлөрүн лаптап аярып көрөлө, ичинде «Эмди ярт, самурайларла тартыжатан ой жеткени бу гурбай» деп сананды.

Десант тарткан «ЭК-2» фрегат ла «ТЩ-278» тральщик койу туманду талай jaar жүре бердилер. Оштүнийн көп черүзи турган жарат оорды неле, канайда уткыырын майор Бараболько до, старший лейтенант Осокин де билбегени ярт, же кандый да күч ченелтени өдөргө олоо болдылар.

Разведка жетиргениле болзо, Сейсинин гарнизонында пехотный училищенин курсанттары ла офицерлери, бир батальон черү, бир батальон жандармдар, эки рота корей карательдер бар. Бастыраы төрт мунга шыдар киж. Ого үзеери городты эбире турган кырларда жаратты корулап турган артиллериянын батареялары көп. Ол ок кырларда жазаган траншеяларда ла блиндажтарда 204-чи пехотный полк туруп ят. Кырлардын эдегинде артиллерия база көп тургузылган деп жетирулер бар. Жуу башталар алдында өштү керегинде жап-янгы жетирулер алатаны жаан учурлу. Андый жетирулерди кайучыл-самолеттор нйеле, алар аргалу. Же 11 августтан ала Кореянын жараттарын койу туман туй алган, кейден не де көрүнбес, самолеттор учуп болбос. Онын учун жагы жетирулер алар арга жок болды.

Американын самолетторы Кореянын Расин ле Сейсин портторынын жанында сууларда миналар тургусканын комбат Бараболько база билбеген. Шак ол миналар совет талайчыларга сүресен чаптык эткен.

Талайдын үстине өскөп келген күннин чогы боромтык туманды жүк арай ла өдөт Кореянын жарымортолыгы бойынын жеринин кебер-бүүдүмиле Туулу Алтайга түней болгонын Баляев билген. Яков туман өткүре жараттай турган кырландарды, сойокторды, кырларды, тепсендерди, агаш туй өскөн капчал өзөктөрдү, оордо анда-мында чачылта турган алтай журттар аайлу деремнелерди көрөргө турат.

Яков Турачак аймакта Лебеде деп суунын жанында турган Албас журтта чыккан ла өскөн. Онын адазы Илларион Степанович Баляев алтын казар Приискте иштеген. Яков жаш тужында жаан эмес суулардын жараттарынан кумак жунуп, алтын бедреген улустын жанында айланыжатан. Күрекле иштеп билетен, күски ле жаскы сооктордон, жайгы ургун жааштардан жалтанбайтан.

Журттагы баштамы школды Яков үренип божоткон. Жуугында орто үредүлү школ жок болордо, ол оонг ары үренип болбогон. Биледе Яков-

тон өскө кичү карындаштары Степан, Федор, Сафрон ло сыйны Ири-на өскөндөр Яков жааны болордо, адазы ла энези оны баштапкы бо-лушчызы болотон дейле, жаштан ала ншке темиктиргендер. Он төрт жаштуда ол геологтордо жаан улусла кожо јер өрүмдеген. Байла, Яков Баляев бастыра јүрүмин алтын казарына учурлаар эди. Је фашисттер-динг Германиязы жаан јуу баштайла, бистинг ороонды јуулап келерде, Баляев карындаштардын пландары үзүлди, амадулары өскөлдөнди.

Фронтко элден озо Степан атанган. Оны ээчиде военкоматтан алдырту-бичик Яковко келген. 1924 жылда чыккан уулдарды комиссия шиндеп көрөлө, черүге аларда, Турачактагы райвоенкомат кажы јер јаар ийерин билбеген де болзо, Яков тын сүүнген. Олор ончозы Күн-бадыш јаар, Ада-Төрөл учун от-калапту јуулар өдүп турган фронт јаар барарга амадап тургандар.

Је олордын сананганынча болбоды. Олорды ончозын Тымык теги-стин јарады јаар, талайчы пехотанын батальонына ийгендер. Яков Ба-ляев баштапкы ла күннен ала кичеенип, талдама пулеметчик болуп алды.

Кажы ла күн Яков жаан талай көрүп турган, кажы ла түнде уйук-тап јатканда ого Алтай јери, кырлар, кайа-таштар, чакпындалып агып јаткан Лебедь суу, аркаларды туй өскөн мөштөр түш јеринде көрү-нетен.

Бойынын төрөл Алтай јери, Ак кыр, айландыра турган јыш тайга, онын андаган аны-кужы керегинде флотто кожо турган нөкөрлөрине куучындап туратан.

— Бисте чайлар, күртүктер, сымдалар, торлолор көп — деп куу-чындайтан. — Менин бердан мылтыгымла кичү карындажым, Федор, тайганы керип турган болор. Кожо андайтан болзом, а... Суу кандый! Бисте кандый суу барын слер билереер бе? Јок, билбезеер. Лебедь деп адалган. Анда кандый жаан чараандар бар! Бел балык кандый! Андый балык кайда да јок... Чек мындый!!! — дейле, эки колын јайа тудатан. — Узуны бүдүн-јарым — эки метр...

Найылары күлүмзиренип: «Эмеш кичинектет. Өткүре жаан...» — дежетен.

— Бүтпей тураар ба? Барактар — көргүзерим!

Уредүде ой түрген өткөн. Мында, Тымык тегистинг јараттарында Яков чындап өзүп, көкси кенип, таларкак болуп, је ле деген эр, старший лейтенант Осокиндий, эпчил ле чыйрак талайчы боло берди. Онын учун соок суу да, јоткондор до оны јалтандырбай барды. Јуу-чыл талайчы-десантник Яков Баляев автоматты, кол пулеметты, гра-наталарды, өскө дө мылтык-јепселди тузаланарына јакшы үренип тазыкты. Адышса да, колдомдошсо до ол бойы ла нөкөрлөри учун тартыжып, јенип чыгарга белен.

* * *

...Јотконду толкулар сол јанынан тын согулталар эдерде, кереп

силкинип, оң жаны жаар энтерилет. Бальяевле коштой ротанын парт-
оргы Яковло жажыт, жалакай уул Николай Маркелов.

— Же, не санааркай бердин, коркыба, не де болбос — деп айдып,
Николай чаканагыла Яковты түрттүрди. — Талтайда туман турганы
биске жарамыкту: мындый өйдө жараттагы артиллерия кискенин сокор
балазына түңей Бистин керептин жорыгы сүреен турген. Элес эдин
өдө берерис. Жаңгыс ла жаратта ажарынар керек.

— Жок, мен жалтанбай жадым — деп, Яков куучынданды — Бис
пехота да болзобус, талайчы-пехота. Бойысты билерис. Быыл жайыла
тусту сууны көп жутканыс.

Чындап та, майор Барабольконун батальоны эрте жастан ала жа-
ны программа аайынча үренген. Былтыр дзоттордо туруп, тарылу
патрондорло «адыжып», «өштүний» десантын жоголторго «контратака-
га» барып тургулайтан. Жаскыда керек өскөлөнди: кажы ла күн, кажы
ла түн десант жетирер керепке түрген отурарына, кандый бир ээн
жаратка жеделе, «ман бажына оны жуулап аларына» темигип турдылар.
Жуулажарына, сүреен уур-күч керектерге, өштүгө габару эдер жууга
белетенерине учурлалган үредү үзүк жок өткөн.

Эмди кандый бир ээн жаратка барып түжетен эмес, өштүгө атты-
рып, порт-город турган жаратка жуулажып кирер керектүзүн старший
лейтенант Осокин жартап айдып берген. Мында тын бачымдаарга
келижер...

Десант апарып жаткан керептер койу туманда Камасальдан учук-
ты эбирип өдөлө, Чхончжинман булун жаар ууландылар. Ол булун-
нын жарадында Сейсин порт туруп жат.

— Белетенигер! — деген команда болды.

Ол өйдө керептен ыраак жок суу сан өрө адылып, снарядтар от-
алышканы угулды. Онон экинчи, үчинчи. Керепти ары-бери экчеп
турат, от-алышканынан көдүрилген суу керептин үстиле ажынат, же
тральщик ол ло түргениле ичкери жүзүп барып жадат. Япондордун жа-
ратта турган батареялары десант апарып жаткан керептерди аткылап
тургандар. Же койу туманда артиллеристтер чечен адып болбой тур-
гаидары жарт. Снарядтар керептерди ажыра ырада барып, эмезе
ыраак жетпей сууга түжүп, от-алыжып турган. Яков оны көрүп, «Ой,
уулдар, база ла эмеш бачымдагар. Чыдалдуусты көргүзели!» деп,
экипажка арай ла кыйгырбай турат.

Тральщик таш молды өдүп, порт жаар ууланды. Оны ээчиде «ЭК-2»
фрегат барып жатты.

— Белетен! — деген экинчи жакару келди.

Бальяев отурган жеринен пулемеден тудунганча тура жүгүрүп. Иван
Лапенко жаар сондобо дегендий кезем көрди. Ол өйдө керептин түби
сай таштарга тийгени угулды.

— Ичкери! — деген команда угулды.

Үч ле минуттын туркунына старший лейтенант Осокиннин жүс
жирме десантник причалдын стенизине жедип алдылар. Ыраак жок

«ЭК-2» фрегат келип токтоды. Жуучылдар керептен сыр-жүгүрүккө түжеле, жаратка чыгып алдылар. Жанындагы сууда снарядтар от-алыжат. Портто кандый да складтар күйет, жердин үстиле күйүк жыт таркайт. Городтын түштүк жанынан автоматтар, пулеметтер атканы үзүк жок угулат.

Осокиннинг ротазы батальонунун оң жанында жуулашып, городтын түндүктеги жаказына чыгала, япондордун коруланып турган жерин жуулап алар жакаруу алган. Десанттиктер тапчы оромдорло өдүп, городтын өскө жерлеринде тын адыш болуп турарда, өштү мында тын коруланбай турганын кайкап барып жаттылар. «Байла, олардо бастыра жерлерди тын корулаар аргазы жок болор — деп, Осокин сананды. — Тозуул эдерге турулар эмеш пе?»

Совет жуучылдар городтын түндүк жаказына буудак жоктон једип барганын, анда кичинек көзүңкү кунукчыл бүдүмдү турага учурадылар.

— Э-э, уулдар, бу түрме туру не... Каруулы кача берген... Эжиктерин оодыгар, анда улус бар болбозын — деп, Иван Лапенко айтты.

Чындап та, ол тура япондордун сөзүн укпаган корейлерди отургысқан түрме эмитир. Түрмеден чек чыдал жок, самтар кийимдү, торолоп калган, өлүмтик жирме корей чыкты. Старший сержант азыкту баштыгын ийнинен суурала, бажын марляла тангыган жажы јаанай берген корей кижиге берди:

— Тут, өрбкөн, мында калаш, консервалар бар. Колго тут. Бастыра улуска өөн-бөкөн жоктон, тен үлеп бер — деди.

Кореец бажырган айас, жуугындагы кырлан жаар колыла уулап, нени де түрген-түрген куучындай берди.

— Бу кижинени айдат, сен, Яков, ондоп турун ба, баила, ол кырландарда япондор жажынган болор — деп, парторг Балеявтен сурады.

— Чын болор. Олор бисти кырып јоголторго јазанып, тозуп алган болор...

Рота јергелей чачылта турала, койу жыраалар туй өскөн кырлан жаар ууланды. Старший лейтенант Осокин старший сержант Цветковтын отделениезине кырдын эдегине јетире озо барып кайып корзин деп жакару берди. Бойы бинокльдон кырды ајарып көрөт. Командир айтты:

— Кырда ол таштар, байла, дот болор. Он жанында база не де бары билдирет. Анда кумакту таарларла бөктөлгөн пулемет болгодый. Бу кырды, нөкөрлөр, жуулап аларга келижетен эмитир...

— Анайда пулеметторго удур барарга, бис ас... Кырып саларлар... Артиллерия биске база болушпас — деп, парторг Маркелов удур айдат.

— Ас та болзо, бис талайчылар. Алдырбас. Удабас бастыра бригада једип келер. Артиллерия да, минометтер до көп болор. Ого јети-

ре бистинг алдыста, кырда не барын, кайып билип алар керек — деп, командир айтты.

Ротанын командир чын айткан. Кырдын эдегинде быжулап жабырып салган дот бар болды. Цветковтын отделениези ачык жалайга чыгып ла барарда, сеткала жабырып салган доттон пулемет адып баштады. Разведчиктер жада тўштилөр. Он жанынан база бир пулемет ада берди. Эки пулемет аткан октор Цветковтын отделениези жада берген жердин кийинине, олар ойто кайра жүгүрөр жерди кезип, тийин турдылар. Отделениеде эки кижн шыркалаткан.

— Көрмөстөрди көрзөн — деп, айалга кандый боло бергенин ойдойло, Яков Баляев айтты. — Нөкөр старший лейтенант, мен разведчиктерге барайын. Шыркалаткан улусты экелерге болужар керек — деди.

— Жарабас... Сенниг задачан, Баляев, доттын амбразуралары жаар чечен адып, япондордын пулеметторын атпас эдери. Анайда эт!

Баляев жазанып алала, лаптап шыгаап, жууктай турган доттын амбразуразы жаар пулеметтон аткылады. Же бөштүннн пулемеды токтободы. Цветковтын отделениезине баш та көдүрерге бербей, адып турды.

«Көрзөн оны. Октор олорго жетпейт. Ненин учун? Амбразураны не де бөктөп жат. Оскө жерден адар! Тургуза ла!» — деп, ичинде сананды.

— Иван, баралы! — Яков пулемедын алала, сол жанында таштын ары жанына калып барала, жада тўшти. Лапенко оны ээчиде барды. Ол ло тарый Баляевтин «ДП» пулемеды жаңы жерден ада берди. Япондордын пулемеды унчукпай токтогон. «Анайда жарайт, көрзөн, удурлажарга сананган, шилемирлер» деп, ичинде маказырап, патрондоры божой берген дискти солыды.

Же Баляев бастыразы да эки минуттан көп эмес маказыраган. Оскө жерден япондордын база бир пулемеды ада берди. Баляев ары жанында жаткан ташка октор келип тийет. Баляев атпай токтой берди. Же япон пулеметчик токтобойт. Октор он ло сол жанына келип, жерге бадалгылайт. «Нени эдер? Жерди солыыр керек».

— Иван, ол коолды көрүп турун ба? Ол дөөн жүгүрели. Жүгүр! — дейле, баштап бир эмеш жылып барала, онон тура жүгүрүп, бөкөйип алала, жүгүрүккө он метр ыраакта коолго жетти. Кайа көрзө, Лапенко туруп, уч-төрт калып жүреле, япон пулеметтын окторына учурайла, жыгылып калды.

— Олтүрүп салдылар эмеш пе? — деп, Яков чочыдулу сананды. — Тирү болзо кайдат. Пулемедын тургузала, — ме, ал, шилемир, ме, сеге, Иван учун... Разведчиктер учун... Мынызы сеге авансла — деп айдып, адып-адып ла турды.

Яков онон до ары аткылаар эди. Же пулемеды атпай, токтоп калды. Магазин куру, патрондор божогонун Баляев билбеди. Орб өг-

дөйбөлө көргөжин. Цветковтын отделениези шыркалу улусты алганча, кайра жылып жаттылар.

— Ваня! — деп, Баляев Лапенко жаар кыйгырды. Бойунун нөкөрү олуп калганына бүтпейт. — Ваня! Ваня! — деп кыйгырып турат.

Ваня унчукпаста, Лапенко жаар жүгүрди — коштой жада түжүп, көңкөрө жыгылган нөкөрүн антарала, жүрегин тыгдайт:

— Тынду! — сүүнип айтты. — Тынып жат. Тирүү деп мен билгем. Баштапкы ла жууда канайып кижиге өлөтөн... Айландыра шуулап турган окторго ажару этпей, шыркалу нөкөрүн корып таштардын ары жаны жаар апарды.

* * *

Старший лейтенант Осокин өштүнүн тын адыгына учурайла, япондордун дотторын ла дзотторын билип алар деп шүүди. Бир-эки частан артиллерия ла минометтор келзе, ол тушта өштүнүн пулеметторын жоголтоло, бу кырды колдомдоп жуулап алар. Комбат майор Бараболькодо артык улус жок, болушуп болбос. Эмди өштүни кайгыр, доттордун амбразуралары жаар аткылаар керек.

Талайда ла городто туман таркай берди. Бир жанынан ол жакшы, ненин учун десе бистин самолеттор учуп келеле, батальонго болулар; экинчи жанынан — коомой: япондордун жараттардагы батареялары келип жаткан десанттын керептерин аткылаза, бистен көп улус короор деп, Осокин сананат.

Ротанын командири городтын түштүк-кунчыгыш жаказында тын адыгып турганын чочыдулу тыгдайт. Пулеметтордун ла автоматтардын адыгы бирде астап, ошон там тыгыйт. Кезикте жууктап келет. «Андагы роталарла, батальоннын командириле тил алышса, жакшы болор эди. Же кемди ийер? Цветковты? Жок, улус мында керектү. «Тил» табып алза, жакшы болор. Ол керегинде Осокин жуучылдарына айдарда, Баляев элден озо жөпсинди:

— Мен барайын, нөкөр старший лейтенант. Мен Иван Лапенко учун очим алатам. Өштүнүн эки пулемедынын ортозында коолло өдө берер арга бар, мен оны ажарып көргөм.

— Пулеметто кем отурар, бистин разведчиктерди кем бөктөйтөн? — деп, Осокин жөпсинбеди.

— «ДП» пулеметтон адып билер өскө дө улус ротада бар эмес пе? Өштүнүн дзотко баратан жолды жагыс мен билерим.

— Баляев жолду айдат, нөкөр старший лейтенант. Баляевле кожо мени ийзегер, «тил» болор — деп, старший сержант Николай Маркелов куучунданды.

— Көрсөң, кандый дипломаттар — деп, Осокин күлүмзиренди. Онон эмеш сананып отурала: — Жарайт! Бараар — деди.

Баляев гранаталар алды, «ДП» пулемедын таштайла, автоматты мойнына илди, курына «Ф-1» деп эки гранатаны такты.

— Же, жакшы болзын, уулдар. Коля, баралы... Жуулажар болзо — жуулажар керек... — деп айдала, ары болды.

...Баляев ле Маркелов «тил» аларга барарда, энгир кире берген. Түште көргөн терең коолды өрө жажырып, туй бөктөп салган дзот жаар бардылар. Жеткер кажы ла алтамда. Карангуйда жерде тургускан милага базып ийердег, тозуулга учураардан, атакту сабакка туйук-танардан маат жок.

Же Баляев кайда миана тургузылганын сезип, андый жеткерлү жерди кыйып турат. Маркелов саперный кайчыла атакту сабактарды кести. Дзоттын жанына једип барала, озор айландыра не болуп турганын, траншеянын кырында дзотто тургузылган пулеметтын жанында солдаттарды көрүп, бир часка шыдар јаттылар. Он — он беш минуттын бажында траншеяла очколу јопон келип, пулеметчиктен нени де сурап угала, онто траншеяла јүре берип турат. Траншеянын учында блиндаж бары билдирет. Шак ол јопонды Баляев тудуп алар деп шүүнди.

Эптү јерге кетеп алала, траншеянын ичиле келип јаткан јопонды Баляев ле Маркелов тудала, күлип алдылар. Оозына јаан колплат суккан. Јопон манзаарган бойынча мылтыгынан адып та, кыйгырып та болбогон. Ол ок коолды төмөн, тал-табыш јоктон озор ротага једип келдилер.

— Нёкёр старший лейтенант! Јакару бүтти — деп айдала, Осокиннинг алдына күлулү, оозында платту јопонды тургустылар. — Шилемир уур эмтир, јүк арайдан јетирип келдис. Акыр, јопондор шакпырагалакта ол «бткүшле» озордын кийинне өдүп алактар. Шак ол коол кырдын артынан башталган. Бистинг Алтайда андый коолдор көп бар — деп, Баляев айтты.

— Яков чын неме ајдат, нёкёр старший лейтенант — деп, Баляевтин айтканын ротанын парторгы Маркелов јөмөди. — Мында бир отделение артсын, бастыра рота бис јүрген коолло јопондордын траншеяларынын кийин жанына өдүп алар. Јенү — быжу.

— Шүүлте јарады. Эртен тура биске болуш келер. «Тилди» батальоннын штабына ийер — шылагылазын.

Взводтын командирлери јакару алдылар.

* * *

Артып калган бир отделение талайчы-пехотинецтер тун ортозына јетире жуугында турган дотты «жуулаачы» болуп аткылаган, табыштанган. Рота коолды өрө табыштанбай барып, кырдын артына чыгарга ууландылар. Же керектер Баляев ле Маркелов айтканыла болбоды. Озор экү ротаны баштап барып јадала, дштүнин тозуулына учурагандар. Байла, јопон офицерлер солдат јылыйганына чочыйла, үзеери тозуулдар тургускан болор. Карангуй түнде адыш башталган. Гранаталар от алыжат. Рота јада берген. Же старший лейтенант Осокин ол

ло тарый: «Ичкери, талайчылар! Жаңыс ла ичкери!» — деп, команда берди.

Карачкы тунде «Ура!» торгыланды.

Тартыжу согуш тын болгон. Талайчы-пехотинецтер жалтанбазын, чыдамкайын, тын таскадулу болгони көргүстилер. Олор тын жуулажып, кырдын артына чыгып алала, оштүнн андагы траншеязына ла дзотторго колдомдоп кирип алгандар.

Јопондордын окопторына жуулап кирип алган талайчыларды керий базып, ротанын командири оморды мактап, јопондор токынабас, не де болотон болзо, бис бу кырды оштүге ойто берерге јарабас, оны биллип турыгар деп айдып турды.

— Бербезис, нөкөр старший лейтенант — деп, Баляев каруузын јандырды. — Берерге јарабас. Талайчы пехота — тегин пехота эмес.

Тан атты. Јер жарый берерде, јопондор Осокинин ротазы турган кырды артиллериядан, минометтордон аткылап баштады. Снарядтар ла мишалар түшпей турган телик јер јок болгодый, бир де тире неме арпас. Кырдын эдегинде келип јаткан көп јопон солдаттар көрүнди.

— Гранаталарды белете, патрондорды чеберлеп адыгар! — деген команда угулды.

Јопондордын баштапкы табарузын туй соккон. Оштү көп улузын јылайтала, кайра болды. Талайчы-пехотинецтер кийнинен аткылап, тунде оштүнн траншеяларынан алган гранаталарды мергедедилер. Оштүнн ташту кырда каскан траншеялары эмди совет жуучылдарды база тын аргадайт. Је оштү јылайтканына јөпсинер күүни јок. Бир частын бажында ойто ло келдилер. «Сакэ» аракызын ичип алала, калап калган солдаттар «Банзай!» деп кыйгырыжып, јүгүрүкле келип јаттылар.

Яков Баляев кол пулемедын ачык јерге тургузып алала, оштүнн офицерлерин талдап адып турды.

— Келеер ле... Слерди уткыйтан неме бисте бар — деп шымыранып, жалтанбас матрос оштүлерди кырып турды. Јопондордын окторына, от-алыжып турган гранаталарга ајару да этпейт. Анайып тура-ла, от-алыжып жарылган гранатанын сыныктары Яковтын будын шыр-калады. Ого до ајару этпеди. Адып ла јат. Јуук јанында база бир граната от-алышты. Бертинген пулемет туура чачылган. Кейдин толкузына Баляев кыска ойгө сагыжын эндеди. Ондонып келзе, бу ла жуук јанында, траншеянын кырында үч јопон солдат кинжал-штыкту мылтыктарлу... Баляев үрелип калган пулемедыла оштүлерди сокты, је оштүнн огы Алтай јеринен барган, јалтанарын билбес уулдын јүрүмин үсти.

Бистин талайчы-пехотинецтер оштүни жуулап салгандар. Адыш токтой берерде, Николай Маркелов олүп калган Яков Баляевти өрө бндөйтти. Ол өйдө Чхонжинман булунга генерал Трушиннин десантынын экинчи эшелон керептери кирип јаттылар.

Оноң бери көп-көп жылдар өтті. Сейсин портты — эмди Чхон-чжинди — япон олжочылардан жайымдаган талайчы-пехотинейтерди Кореянын Албаты Демократический Республикасынын ишкүчиле жаткандары ундыбаган. Яков Баляев ле онын ибкөрлөри өлгөн кырда мрамордон үстинде кызыл чолмонду обелиск тургузылган. Обелисктин жүзинде «Мында Кореяны япон олжочылардан жайымдаары учун ат-нерелү жуулажып өлгөн орус геройлордын сөөктөри жадып жат» деп күлер букваларла бичилген. Баштапкызы — Туулу Алтайдын комсомолы Совет Союзтын Геройы Яков Илларионович Баляевтин ады адалган.

СССР-дин коруланарынын Министринин жакарузыла Баляев Я. И. жаратты корулайтан артиллерийский полктын жуучылдарынын списогына үргүлжиге бичилген. I-кы дивизионнын казармазында онын портреди ле орыны туруп жат. Кажы ла күн энирги кычыруда батареянын старшиназы кыйгырып сурайт:

— Гвардиянын матрозы Баляев!

Стройдын он жанында баштапкы жерде турган взводтын командиринин болушчызы чокым айдат:

— Совет Союзтын Геройы, гвардиянын матрозы Баляев жуучыл керегин бүдүрүп, жалтанбастын өлүмиле корогон...

Андый болгон, болуп жат, мынан да ары андый болор.

Геройдын төрөл журтында — Турачакта Ада-Төрөл учун Улу жуудан жанбаган геройлорго обелиск тургузылган. Анда Төрөли учун жүрүмин бергендердин тоозында Я. И. Баляев адалган. Онын адыла Владивосток городто бир ором, Турачак журттын оромдорынын бирүзи адалган. Туулу Алтайдын жараш жерин көрөргө жылдын ла келип турган мундар тоолу туристтерге Алтай жеринин уулынын эткен ат-нерелү керегин керелеп, Алтын-Көллө улус тарткан «Я. Баляев» теплоход жорыктап туру.

Кемеровский областьта Таштагол городтогы школ-интернатта Яков Баляевтин адыла адалган музей тзөблгөн. Онын ат-нерези — Кызыл мааныла кайралдаткан Сибирьдеги военный округтын эжигинде мемориальный плитада айдылган.

Бистин геройлордын эткен ат-нерелү жуучыл кереги — качан да өлбөс.

БИСТИН ЮБИЛЯРЛАРЫС

Алтай албатынын жарлу кайчызы Алексей Григорьевич Калкиннинг быжыл алтан жажы толуп жат. Ол 1925 жылда кандык айдын үчинчи күнинде Улаган аймакта Паспарты журтта чыккан. Онын адазы Григорий Иванович база кайчы кижн болгон. Айдарда Алексей Григорьевич жаштан ала адазынаг көп тоолу жүзүн-башка чүмдү кай чөрчөктөр угуп, бойы да учы-учында жаан кайчы боло бергени бу. Ол 1948 жылда Москвада өткөн кайчылардын, кожончы-комысчылардын жаан маргаанында туружып, ады-жолы элбеде жарлала бергенин бери бүгүнге жетире колынаг топшуурын чачпай, жагыдан көп тоолу чөрчөктөр айткан.

Андый чөрчөктөрининг бирүзи бу «Кан-Бүдей» деген чөрчөк болор.

Алексей Калкин

КАН-БУДЕЙ

Акка-көккө ол сапталган,
Ак булутка ол курчаткан,
Көккө-акка бу сапталган,
Көк булутты бу курчанган
Эне-Алтайдын сыргазындый
Эки Алтын тайга турды.
Эржине малдын кулагындый
Эки түней отык турды.

Акка жеткен ак сүмерлер
Алтын бажы жалтырашкан,
Көккө жеткен көк сүмерлер
Мөңүн бажы мызылдашкан.
Корым бажы козыраган,
Кобы-жиги мызылдашкан.
Мөш агажын жамын жүрер,
Мөңкү карын жууну жадар.

Јаш арчынын жамын жадар,
Јашкан карын јунун јүрер.
Ат бажындый алтын күүк
Анда-мында эдип жадар,
Кой бажындый конгыр күүк
Јыңкылдада јыргап жадар.
Тал жакалу талайлары
Алтын-мөңүн јалтырашкан,
Таш жакалу тайгалары
Түнге-түшке мызылдашкан.
Күнге күйбес күрен тайга
Күмүш тажы от-јалбыштый.
Айга күйбес ала тайга
Алтын тажы от-јалардый.
Эдер күүк үни тунбас
Эркетендү кеен Алтай.
Эмил агаш бүри онбос
Эрјинелү бай Алтай.
Агар-акпас ак талайы
Аржан-кутук аңдан жадар,
Јылар-јылбас көк талайы
Эмге-туска экчел жадар.
Эки талай жаказында,
Эки тайга колтыгында,
Акка-көккө једип чыккан
Ак кемирчек өргөө турды.
Ак өргөөдин эжигинде
Ак булутка ол сапталган
Айры алтын чакы турды.
Айры чакы ол төзинде
Азулудан ат эрјине
Қан-јеерен ат турбай кайтты.
Јердин-суудын јелбизи —
Јееренкейдин балазы.
Јал куйругы јалкын кептү,
Јал арказы јалбыш кептү,
Төрт туйгагы ол болгожын
Төрт Алтайдын күскү тажы
Ол кеберлү мызылдашкан.
Эки түңгей кара көзи
Қарык туткан ай кеберлү,
Тогузон эки кыл уйазы
Торсык төзин өдүп өскөн,

Јетен айры чанка јалы
Тизе көзин өдүп өскөн.
Солонгый Қан-Јеерен
Алтын чакы ол төзинде
Айга-күнге чалып турды.
Јүгүрүктің маңын туткан
Јүгүрүк сөөктү эрјине болды.
Јаан тайга ашкажын,
Јобобогодый бүдүштү.
Јаан талай кечкежин,
Јыгылбагадый салымду.
Узүм-болот туйгакты,
Күлер алтын эрлү,
Алтан эки чололу,
Алтын үйген бажында
Јердин-суудын јелбизи,
Јееренкейдин балазы,
Ат тискинин өрө тартса,
Учуп барар аргазы бар.
Ат тискинин төмөн тартса,
Чоргып барар ийдези бар.
Ай канатту ат эрјине
Солонгый Қан-Јеерен
Қобылду семис бүткен.
Қорқышту ол јараш бүткен.
Эки түңгей кайчы кулак
Тенеридин агын-көгин
Ары-бери солып турды.
Ак кемирчек ак өргөөдө
Јети бутту јес ширееде
Қан-Бүдей Алтын деп баатыр
Амыраган ол отурды.
Алтын-Тарга абакайы
Ары көрзө ай кеберлү,
Бери көрзө күн кеберлү,
Уч Курбустан јайалгалу,
Улген-бийден бычымалу
Уч тегери түбинде өскөн
Улген-бийдин кызы болтыр.
Алтан жүзүн курсак салган,
Јетен жүзүн тамзык эткен.
Қан-Јееренин ээртеп салып,
Қан-Бүдей баатыр кижі
Јер-алтайынан атанатанын

Билер жерден барала,
Билбес жерге жүрелс,
Жерине ойто келер деп,
Кан-Бүдей айткалакта,
Алтын-Тарга бу абакайы
Билбес жерден билип койтыр,
Сеспес жерден сезип салтыр
Алтан жүзүн курсак салып.
Алтын стол ол жылдырды.
Жетен жүзүн тамзык салган
Күлер тепши бу жылдырды
Кан-Бүдей деп баатыр күлүк
Тижи мандык бу кийимин
Ала койып кийин ийди.
Иркек мандык ол кийимин
Алган мончо жаман ийди.
Алтын столго амырап отуруп,
Аш-жакшызын амзай берди
Амтанду курсак жип отуруп.
Абакайынан сурай салды:
«Ойноор күүним менин келет,
Ойнойын ба мен?» — деп айтты
«Жыргаар күүним менин келет —
Жыргайын ба, абакай?» — деди.
Абакайы айтпай кайтты:
«Ойноор күүнүң келген болзо,
Оны неге сурайтан — дийт. —
Жыргаар күүнүң келген болзо,
База незин сурайтан — дийт. —
Кандый ойын ойнойтонын
Кай билейин мен» — деп айтты.
Атту-чуулу Кан-Бүдейим
Абакайы айда салды:
«Алтын кайырчак ол ичинде
Алтын шоор бар эди — дийт. —
Мөңүн кайырчак бу ичинде
Мөңүн шоор бар эди» — дийт.
Алтын-Тарга абакайы
Алтан алты бай түлкүүрлү,
Алты түңей алтын көстү
Алтын аптра ача тартты
Ак арчуулга орой туткан
Алтын шоорды алып берди.

Алты көстү алтын аптра
Кингирт эдип ол ачылды.
Калырт эдип бу жабылды.
Жетен эки көп жүлкүүрлү,
Жети түңей мөңүн көстү
Мөңүн аптра ача тартты.
Жетен кырлу мөңүн кайырчак
Кыгырт эдип ол ачылды.
Көк шоорды алып берди.
Ойто кайра ол жабарда,
Күзүрт эдип бу жабылды.
Атту-чуулу Кан-Бүдейим
Алтын-мөңүн шоорлорды
Айры колго бектеп тутты.
Ак арчуулдан чече тартты,
Көк арчуулдан чупча тартты.
Алты кырлу алтын шоор
Айга-күнге мызылт этти.
Жети үйөлү мөңүн шоор
Күнге-айга жылтырт этти.
Алтын шоорды Кан-Бүдей
Он колыла бектеп тутты,
Сол колыла жазап басты.
Эрин бойго экелеле,
Эки үйелей ол тартарда,
Жети үйелей бу үнденди,
Алты ороон албатызы
Алты анданып ол ойгонды
Ада-Эрликтин ай кулагы
Шынырайла, тунуп калды.
Жаткан жадык жада анданды,
Жаан суулар чайбал калды.
Жаан туулар силкин турды,
Таш бажынаг чечек өсти.
Кан-Алтайдан көк томылды.
Как агаштый бүр жайылды.
Атту улус түжүп угат,
Жойу улус жадып угат.
Мөңүн шоор ала койып,
Сол колына тутпай кайтты,
Он колыла баспай кайтты.
Жетн үйелей бу тартарда,
Тенери түби күркүреди,
Телекей үсти шыгырады.
Балалу куштар балазын таштайт,

Уйалу куштар уйазыя чачат.
Устуги ороон албатызы
Уч анданып ол ойгонды.
Улген-бийдинг он кулагы
Шынырайла, тунуп калды.
Тенери түбин күркүреткен,
Телекй устин шыныраткан
Эки шоор эм үнине
Эне-Алтайдан чечек өсти,
Эмил агаштан бүр жайылды.
Как агаштан жилек өсти,
Кара мөштөн кузук өсти.
Эне болгон кин Алтайы
Айдары жок жаранды.
Тогузон жүзүн өзүм өсти,
Суудын аны суудан чыгып,
Жадып амырап тындап турат.
Туудын аны туудан түжүп,
Туруп амырап, тындап турат.
Эркетендү кин Алтайы
Элен-чакка кабай болгон.
Эки жашка жеткеннен ары
Энези болуп кабайлаган.
Ат-нерелү бай Алтайы
Жаын-чакка адазы болгон.
Алты жашка жеткеннен ары
Адазы болуп корулаган.
Бу алтайдын сындарына
Быыраш кайын агаш өсти,
Эн жерден элес эдип,
Солун-солун улустар келет.
Жаан-жаан атту,
Жараш-жараш кийимдү
Кан-Бүдейдин айлына
Камык курсак экел турат,
Кара арагы уруп турат.
Уези ле шоорлу,
Уези ле икилилү.
Бастыразы комысту,
Олор ончозы топшуурлу.
Колына тудунган жадана*
Жүзүн-жүүр ойноп билер

Жалан чоокыр сыгын минген
Эр улустар болгылайт.
Жалан чоокыр мыйгак минген
Уй улустар келгилейт.
Алтын шоор үнин
Алан кайкап угар болды.
Ары жортор тужында
Алкап айдып барар болды.
Жетен ат айланып жетпес.
Тегерик көк көлдөң
Жес муўстү, таш мандайлу,
Уч оосту көк бука минген
Көгүлдей деп баатыр чыккан.
Эк сагалы курлаа өткөн
Алтын өндү кызыл сагал болтыр.
Эрин сагалы эмчек өткөн
Мөңүн өндү ак сагал болтыр.
«Мен көл ээзи Көгүлдей.
Кандый ла балык жийин дезен,
Бу казанды отко ас койтыр» — деп айдала.

Кан-Бүдейге күлер алгый берген.
Алгый отко азып ла койзо,
Кайзырыгын кырып койгон,
Ичи-кардын арчып койгон,
Көстөрүн ойып койгон
Жетен жүзүн балык
Күлер алгыйга кайнап калган
Алтын столго бойы келип
Тура түжер.
Алты баатыр жизе,
Түгезип жип болбос,
Жети баатыр жизе,
Жүк арайдаң түгезер
Көл ээзи Көгүлдейдин
Баатырга берген баркызы.
Туудаң бир карган —
Алтай ээзи абакай келген:
Сол колында жес тайакту,
Он колында куулы тайакту...
...Тогус жашту сары айу
Кан-Бүдейге алтын кайчы берген

* Жадана—жебрен музыкалык ойнооткы. Хакас улуста эмдиге бар: чаткан

Кандый ла кийим кийейин
деп сананзан,
Бу кайчыны ачала,
Столдын үстине салкой тур.
Ол тужында сенин кебинг
Бойы келер деп айткан.
Же Кан-Бүдей алтын кайчыны
алганнан ары
Ару кийим айылга толгон.
Алтын кайчыны ачала,
Алтын столго салып койзо.
Алтын-Тарга эжине жараар
Тижи маңдык кийимдер,
Кан-Бүдейдин бойына жараар
Эркек маңдык кийимдер
Бойы бүдүп калган.
Ак ийнеден жаңы чулчыган,
Көк ийнеден жаңы уштыган
Жайалталу кийимдер
Бойы бүткөн жадар болды.
Жердин-суудын желбизи,
Жееренкейдин балазы.
Кенетийин киштеди:
«Ойноор күүним менин келет,
Отоор күүним база келет.
Алтын чакыга не буулаган?
Агыт мени» — деп киштеди.
•
Жети азулу жеерен адым
Алтын үйгенин чупча тартып,
Кан-Жеерен онын ады
Жети өзөктинг ээзине коштоноло,
Уч тегери түби дөбөн
Учуп чыга бербей кайтты.
Тегериге барала көрөрдө,
Маңдайында ак чолмонду
Эки түңгөй жараш жеерен
Ат жүргөн.
Ол аттарга коштоноло,
Аттар канай баскан,
Базыдына өткөнүп,
Канай желген,
Желижине өткөнүп,

Канай жоргологон,
Жоргозына өткөнүп,
Канайыл маңтаган,
Маңгына өткөнүп.
Уч тегери түбинде
Уч Курбустын айлы болтыр.
Тогузон кырлу алтын өргөө
Ай бырканнын үстинде,
Тош тайга түп ле түңгөй
Мызылдап турар болбой кайтты.
Уч Курбустын айлында
Уч балазы бар болтыр.
Алтын сары чачту
Күн одындый сыргалу,
Алтын болот жүстүктү,
Көбө жалан алтайлу
Корбын куучын балдары
Алтын шоор үнин угуп,
Алан кайкап тындаган,
Мөңүн шоор үнин угуп,
Аайы-бажы жок кайкаган.
Ол шоорды ойногон
Омок баатырды бойыбыс
Көслө көрөтөн болзоос деп,
Куучындажып турды.
Кан-жеерен ат ологорго
Төкпөй-чачпай айдып берди:
«Ол шоорды ойногон кижини —
Атту-чуулу Кан-Бүдей.
Мен ол баатырды
Ады болуп жайалгам».
Уч Курбустын кичинек кызы
сурады:

«Ай бырканнын жерине
Сен канайып келген?
Жерге ат бол жүреле,
Тегери канайып чыккан?»
Кан-жеерен ат айтты:
«Мен не ле болуп кубулып билерим,
Жердин-суудын желбизи —
Жееренкейдин балазы.
Жерге түжер күүним бар болзо,
Мен сени кубултып ийерим.
Ойто бери келер болзон,

Ойто экелип те саларым». Уч кызычак ончозы
Jeерен атка жайнады:
«Бис жерден коркыбай турус,
Бисти үчүлөбисти кубулт айса,
Бис Кан-Бүдей деп бааатырды
Көслө көрөтөнис».
Курбустын жаан кызычагы:
«Сен канатту куш болуп
Кубулып болорун ба,
Бис көрөлик» — деп айткан.
Кан-jeерен ат
Кайнап турган казандый,
Ак көл дөөн кийдире калыйла,
Сууга чакпыланып сал ла берди.
Кып-кызыл туйгакту,
Сары жес тырмакту,
Алтын сары башту
Ак куу бол кубулала,
Ак булуттын алдыла,
Көк булуттын үстиле
Жарым түшке учала,
Ойто көлгө кел түшкен.
Уч Курбустын балдары
Кан-jeерен атты тудала,
Көбөн жалаң токым салды,
Күлер-алтын ээр салды,
Толгомолду тогус куушкан
Толгой тудуп, тартып келди.
Катамалду кат куушкан
Катай тудуп жылдырды.
Алты кат алтын сулукту
Күмүш үйген үйгендеди.
Жер алтайдын чечегиндий
Жалаң ак торко кийинди.
Тенгеринин ак булудынды
Ак казалга жамынды.
Jeерен аттын тискинин
Тендей тудуп бирүзи минди.
Магдайында ак чолмонду
Эки жараш jeерен атты
Эки кыс алтын-мөнгүн ээрле ээртеп,
Барарга кожо атанган.
Jeерен ат тенгериен чургуйла,

Акка жеткен ак сүмердин
Бажына жаңыс токтогон.
Кан-Бүдейдин чакызына
Кан-Jeерен келерде ле,
Кан-Бүдейдин албатызы
Бастыра жуулып келген.
Ак тумандый кийимдү,
Айдын жаркынындый чырайлу,
Баатыр балдар келгенин көрүп,
Бастыра албаты үзе кайкаган.
Бастыра улус үзе жытаган.
Бу балдардын кийиминен
Саң башка жыт жытан турган.
Өрт пө дезе өрт эмес,
Өрт жыдынан база өскө.
От по дезе от эмес,
От жыдынан база башка.
Көп албаты кайкап, чингеп
Көргөнинен улам
Уч Курбустын балдары
Аш берерде, аш ичпеген,
Сүт берерде, сүт ичпеген,
Кан-jeерен атка катап ла жайнаган.
Кан-jeерен ат
Кара көлгө барала,
Калып түжеле, алтын канатту
Ак муркүт бол кубулала,
Байа жетирген баланы
Алала, тенгери учуп апарган.
Эки баланын jeерен адын
Алтын башту ак куу эди
кубултала,
Уч Курбустын кыстарын
Тенгериге жетирген.
Алтай улус жаңыла болзо,
Тегин жерге куу атпас.
Кууны аткан кийининде
Куунын көзн соолгончо айылдадар
учурлу.
Куу айылдадып келген кижиге
Бос экелип кур курчаар,
Кой сойор,
Ак муркүт көрүнзе,
Канай та болзо, өлтурерге ченежер.

Оны өлтүрген киж
Жууга да барза, өлбөй жанар учурлу.
Ак мүркүттин эди ле
Сүреен жаан эм-тус,
База жаан эм тус,
Алтай улустын темдегине арткан.
Уч Курбустын балдары
Кан-Бүдейдин Алтайына
Ак мыйгак, акуна, ак түлкү,
Ак куш, ак киш,
Ак албаа, ак элик ле ак тооргы —
Ак бырканнан түжүргөн.
Бу тындулар бийик сумерлерде,
Бийик ыйыктарда, бийик

учарларда.

Эң ле бийик тошту тайгада
Жүрер учурлу
Ого кем учурап өлтүрүп алза,
Коркышту жаан кирелте болор
Жит киж и узак жаш жаап,
Жүс жаш жаап,
Жүгүрүк ат минип,
Карыганча аштабай, суузабай.
Алтайына амыр жүрер жанду.
Ай бырканнын балдары,
Уч Курбустын кыстары,
Кан-Бүдейдин жерине
Ак мырчак, ак арба,
Жайгыда өзөтөн кандык деп өзүм,
Ак чечек ле ак кайыг
Алтайына жайаган...
Кан-Бүдейдин абакайы

Алтай жеринде тирү,
Алтын-тоңгыс деп куш бар,
Ол куштын тижизи
Кан-Бүдейдин абакайы дежет.
Элен-чактын эки үйеге
Качан да жылыбас эдип,
Алтай калык көр жүрер эдип,
Улген-Бий жайаган.
Алтай жеринде аңыр деп куш бар,
Ол куштын иркеги
Кан-Бүдейдин бойы ол.
Алтай жеринде кызыл түлкү бар,
Кан-Бүдейдин кан-жерен ады ол.
Чактын чагына,
Канча түмен жылга
Алтай калыктын кереези эдип,
Улген-Бийден жайалталу
Кан-Бүдей Алтай жерине
Кой до өлтүрбегеи киж болуптыр.
Тирү неменин тынын кыйбаган учун
Жаш баланын үниле
Табыштанып жүрер эдип,
Алтай жерине арттырганы ол
Кайда-кайда шоор ойнозо,
Аңыр деп куш уккан ла болзо

келер

Икили-шоор ойнозо,
Аңыр оны сүреен сүүр

.....
Мыныла
Кан-Бүдей деп чөрчөктин
Уккан сөзүм божоды.

**А. Ф. САРУЕВАНЫҢ
ЧЫККАНЫНАҢ АЛА
70 ЖЫЛДЫГЫНА**

ЖУРУМНИҢ СТРАНИЦАЛАРЫ

1984 жылда 5 декабрьда А. Ф. Саруеванын, документтерде бичилгени аайынча, чыкканынан ала 70 жылдыгы толгон. Ого учурлай Горно-Алтайскта научный шинжү өткүрер институттын научный ишчизи В. Куртов А. Ф. Саруеванын төрөөн-тугандарына жолыгып, олардын жарлу поэтесса керегинде эске алынгандарын бичип алган. Бүгүн бис Манжерок журтта жаткан Георгий Степанович Саруевтин эске алынып куучындаганын жарлап турус.

***

Менин адам ла Александра Федоровнанын адазы жангыс биледе чыккан акалу-ийнилү уулдар болгондор. Олор жажын-чакка Онгдойдо жаткандар.

Мен 1912 жылда апрель айда чыккам. А Александра Федоровна (эмдиги бичиктерде айдылганы аайынча) 1914 жылда 5 декабрьда эмес, а база ла 1912 жылда, менен жүк ле бир недеде кире кийинде чыккан. Откөн жылда 5 декабрьда онын 70 жажы темдектелген, а чынынча, ол тушта ого 72 жаш толуп калган болгон. Эне-адамнын айтканыла болзо, Шураны (Александра Федоровна Саруеваны) ла мени жангыс өйдө крестке түжүргендер. Бис жаштан ала кожо өскөнис, жетинчи классты

божоткончо Ондойдо крестьян јашѡскўримнин школында (ШКМ) јангыс класста уренгенис

Шуранын адазы, Федор, эрте јада калган Татьяна Степановна (Федор Саруевтин эш-нѡкѡри) 27—28 јаштуда 6 балалу тул келин болуп арткан. Онын учун ого до, онын балдарына да кѡп иштеерге ле шыралаарга келишкен. Је андый да болзо, олордын тегин де јокту јадын-јўрўми там ары уйдаы берген. Татьяна Степановнанын уйы менин эне-адамнын чеденинде туратан. Ајса, Татьяна Степановна јай ѡйинде ѡлѡнги јеткилинче белетеп албаган болор бо? Онызы эмди санаама јарт кирбейт. Је ол тушта Шура бистин айлыска сўрекеј эрте келип, бойынын уйын саап божойло, онон энеме де болужып ијетен.

Адазы эрте де јада калган болзо, је Шура кунугып отураын билбес, ачык-јарык ла јалакај, шулмус ла ѡйынзак кыс болуп ѡскѡн. Јаш тужында онын кылык-јангында бу чийўлер эг артык билдирип туратан. Бир јанынан ол сўрекеј тирў, амыр качан да отурбас, керек дезе, баштак та болгон, јаантайын ла нени-нени сананып таап ијген, нени-нени кылышып ијген јўретен. Је экинчи јанынан ол сўрекеј јалакај, улуска качан да јаман сананбас, ологро јангыс ла болужар, јакшы эдер деген кўн-санаалу болуп чыдаган. Ол јанынан эки ле темдек айдайын.

Ол тушта, 1922—1923 јылдарда, бис, Шура ла мен, баштамы школдо јангыс класста ўренип турганыс. Бис экў јаантайын ла кожо јўретенис. Бир катап Шура бистин айылга араайын кирип келди. Онын кѡстѡри торт ло тојо ажанып алган кискенин кѡстѡриндий сўмелў жалтыражып турды. Шура та нени де сананып алганын мен тургуза ла сезип, чек ле энчикпей бардым. Бу база та нени эдерге белетенип алды болбогой? Ол меге јууктап, кѡстѡрин сўмелў сыкыйтып, кулагыма шымырана берди:

— Гоша, јарга барала, танма адарга ўренек.

— А неле?.. Неден адарга ўренерис? — деп, торт ло алаң кайкај бердим.

— Јымырткаларла... Эдектериске толтыра ла салала, танма јазайла, макалу ла согорыс.

Мен бир эмеш алаңзып турала, јѡпсинип ијдим.

Эмди сананзам, Шуранын айтканыла ол тушта јѡпсинбес арга менде јок болгон. Ненин учун дезе, Шура бистин башчыбыс болгон ине. Ол кандый бир соот-ѡйынды сўрекеј тўрген сананып таап ијеле, бисти, онон јажыла јаан да, оогош то борчоолорды, торт ло куйудып, кўн-санааларысты кўјбўредип ијетен. Мынан да улам бис Шураны јаантайын ээчип, ол нени ајдарын энчикпей сакыйтанис. Ол бойынын шулмузыла, јалакайыла, кандый ла керекти эптў ле тўрген тѡзѡп билериле бисти торт ло бактырып алган. Јымырткалар учун эне-адамнан чала коркып та турзам, је Шуранын чек ле јакшы деп ајдарга јарабас баштанкайыла јѡпсинип ијгеним ол ѡјдо јолду болгон.

Менин адам тал-орто жадынду кижн болгон. Байла, онын да учун бис экү көп сананбай, жымырткаларды эдектериске ле койныска санаа жеткенче ле салып алдыс. Онон жарга једип, тагма јазайла, оны жымырткаларла шыбаалай ла бердис. Баштап тарыйын тагманы јастыра согул, там ла там каныгып турдыс. Јарга тийген жымыртка јарылып, ичиндегн сарызы кайыр јаратты төмөн ага берет. Эх, бу та кайткан колдор, алдыста ла турган тагманы јастыра согор. Бүгүн бу жымыртка-снарядтар туку ла ол турган јалбак ташка — бштүннн шибеезине тийер, та јок. Шура бир көзин сыкыйтала, жымыртканы таштап ла јат. Јазып ийдн! Мен он алаканыма түкүреле, экинчи жымыртканы мергедеп ле јадым. Ух, арай ла болзо, тийбеди! Мынайып, бир ле эмеш өйднн бажында јар деп неме бастыра бой сап ла сары боло берген. Ташты тийгизип ийгенисте, бис экүннн каткы эмес каткы, кыйгы эмес кыйгы одош-тедеш кобы-јнктерге узакка јангылана берет. Бу «јуу-согуш» онон до ары улалар эди. Је бистнн «каршулу» керегисти ат улаарып јүрген карганак иле-јартына чыгарып ийген. «Акыр, бу экү мында, јурттан ыраакта, нени согул тургулаган болотон» — деп, ол јилбиркеп, кийн јаныстан јууктап келеле, ончозын көрүп ийген болуптыр. О-о! Баш ла болзын! Учкандар кандый көп жымырткалар ооткон! Јарда теликтү ле јер арптаган. Јерднн үсти сап-сары. Мынайып, карганак бисти кулактарыстан јединип алып, айлыска јетире апарган. А айылдарыста кулактарыс онон тын кызыган ла кызарган эди.

Бот, бу мынайда кутустанып та турзабыс, ончо немени јазым јоктон темдектеп, башка лапту салып, јаан улустый бек санаа-шүүлтелү јүретенис. Бу јанынан анчада ла Шура тын аңыланып туратан.

Бир катап ойноп јүреле, Шура меге, јаан кижн чилеп, бултаартып куучындады:

— Акыр, Гоша, Јалбайдын айлына кирип бараак. Онын үйн бала таап алган болбозын. Керек чын ла андый болзо, ого болушып берер керек.

Бис Јалбай деп јокту кижнннн чөбрөлө јапкан содон айлынын эжигин кыјарт эдип ачып, мойндарысты чөйпн, айылдын ичин ајыктадыс. Чындап та, Јалбай бистнн Ондойдо эн јокту кижн болгон. Онын айлында је не бар деп ајдар? Төрдө агаш орын, эпши јанында ајаксалгыш аайлу неме, айылдын ортозында очок. Ол ло. Өскө не де јок. Кезик улустын айылдарында чылап, койдын терезин сырып көктөгөн јууркандар да, јаан-јаан јастыктар да, кееlep-кезип эткен кайырчактар да, ээр-үйгендер де, мылтык-бычактар да, онон до өскө тудунар-кабынар чүмдү јөбжөлдөр дө јок болгон.

Јалбайдын үйн төр бажында орында јаткан. Айылда онон өскө тынду не де јок.

— Отурыгар, балдар — деп, ол бисти очоктын јанында турган эки болчок јаар көргүсти.

— Јок. Бис чўрче ле ойто једип келерис — деп, Шура мени чаканагыла билдирбезинен тўрттўрип, капшай ла эжик јаар мендеди. Айылдан чыгып келеле, ол меге тўрген шымыранды:

— Мен сеге айтпай кайттым. Менинг айтканым чын эмтир. Эмди капшай ла сенинг айлына барып, курсак алала, Јалбайдын ўйине экелнп берели.

Бир канча ойдин бажында бис кайылткан сарју, талкан ла аяк-та брѳмѳ тудунган Јалбайдын айлына једип келдис. Шура туку качан ѳчўп калган турундарды камызып, чѳйгѳнгѳ толтыра суу экелди. Мен нени эдерин билбей, экелген курсакты кучактанганча туруп калгам. Бу айылда ол кун кижѳ јигедий кандый да курсак јок болгон эмтир. Шура капшай ла чай кайнадып, айыл ээзи уй кижиге чай урды. Онызы бистинг экелгенисти онон-мынан амзап, јалакай сурады:

— Балдар, бу мыны слерге кем берди?

— Оны Гошанын эне-адазы бисти слерге апарып берзин де сурагандар. А бойлорында бери келерге эм тургуза бош јок — деп, Шура мени озолоп айди.

Је чынынча айткажын, бис оны менинг эне-адамнын айлынан уурдап алган болгонс. Уурдап та эмес, тегин ле алып алганс. Ол тушта эне-адам ўйде јок болгондор. Сураган болзобыс, олор оны биске тўнгей ле берип ийер эмезе бойлоры да јетирип бергилеер эди. Је бир айылда јаны ла бала тапкан ўй кижиде ооско до салар курсак јок болгон тушта олордын ўйге качан келерин чыдажып канай сақыр. Бот, бистинг Шура баштаканып та ийер, ол ортозында ончо немени лапту темдектеп кѳрўп те јўрер, онон ѳйлў-ѳйинде улуска болужып та ийетен кызыкчак болгон. Јаш тушта Шурала кожо јўрерге бир јанынан сўрекей јенгил де, је экинчи јанынан эмеш кўч те болгон деп айдар керек. Ол нѳкѳрлѳрине кунугарга качан да бербейтен, ѳйлў-ѳйинде кокырлап, ойын-соотты баштап, кижининг кўўн-санаазын кѳдўрип ийетен. Је ол ок ѳйдѳ онын баштанкайыла нени-нени кылынып ийгенисти ол учун кату-каруузына турары андый ла јенгил керек эмес болгон. Је кезедўнинг кийнинде бис ончозын ойто ло ундып, Шураны ээчий отко до калыырга белен јўретенис.

Ол ѳйдѳ албатынын Ондойдогы туразында (эмди Культуранын туразында) улам сайын кинолор кѳргўзилип туратан. Бис экўде билет садып алатан акча кѳп учуралдарда јок болотон. Ол кун бисте база ла акча јок болгон. Мынан улам экилебис ал-санаага тўже бергенис. Киноны та канайда кѳрўп алатан? Акчаны кемненг алар? Је бир эмеш ѳйдин бажында Шуранын чырайы койдын ўзиле сўрткен кўлер казандый торт ло јалтырап чыкты.

— Э-э, Гоша — деп, ол сўмелў эрмектенди. — Киного эмди ле барак Ого канайда кирерин мен сананып алдым.

Мен ого бўдўп-бўтпей, ичимде каран сўунип те турзам, је кўўн-кўч јок унчуктым:

— Је баралы. База та нени кылынарга турган болбойын.

Бир эмеш өйдөн бис кино көргүзип турган туранын жанына солык-таган-тынастаган једип келдис. Туранын эжик алдында јаан-јаан тере тондор кийген бир бөлүк уулдар турдылар. Олор киного ло барып јаткажын, сок ло јангыс шылтактан улам эки де кижн кийип алгадый бу тондорды сүре ле кийип алгылайтан. Мындай тонду кижн танг атканча да чеденге јөлдөнлө турза, соокко бир де эмеш алдырышпас ине. Је уулдардын сүмезин бис ол тушта кайдаг билетен эдис.

Шура уулдардын ортозы јаар кире ле конды. Бирузине баштанып, нени де ајдат, экинчизине бурылып, мен јаар ус сабарын уулайт. Уулдардын ортозында каткы деп неме јиркирей берди. Онон Семен Тайбашев деп уулдын јоон үни угулды:

— Је сени киного кийдирип көргөйм. Је керде-марда туттуртып алзаг, мен керегинде кемге де нени де айтпа!

— А Гоша?.. Оны база кийдирип ийзеер — деп, Шура уулдарга чек ле амыр бербей турды.

Уулдар јиткелерин тырманып, је онон бисти некеј тондорынн алдына кастын балдары чылап сугуп алдылар. Бис уулдардан "арт-паска, тоннын алдында түрген-түрген «јорголоп» киного кире кондыс. Онон караңуј толықтагы калганчы рядка билдирбезинег отурып алдыс...

Бу мынайып бис киного көп лө катап киргенис. Киного једип ле келгенисте, некеј тонду уулдар бисти сақып алгылаган турар. А биске не болзын, ол ло керек! А уулдарга ол ойын-соот болгон. Билетерша кыстан билет алгылап, онын јаныла јарым үнле сүмелү кожондоп эмезе каткызын јажырып болбой ары-бери буландап, нени де билбеечи улус болуп өдө бергилеер. Көөркий кыс уулдардын бу кылыгын канайда јартаарын, олор неге сүмелү күлүмзиренип тургандарын чат ла билип албаган болор.

Шура јалтанарын, јана базарын билбес кызыкчак болгон. Кылык-јангынын бу чийүлери онын калганчы күндерине јетире улалган. Байла, онын да учун ол улу башчынын адыла адалган городты — Ленинградты немецко-фашистский олјочылардан корыырында туружып, албаты-ополчененин отрядына бойынн күўниле кирген. Онын салымы кату, јүрүми уур-күч болорын ол туштагы сүўнчилү ле омок кызыкчак кайдаг билетен эди. Билезинде Шура энезинин кийнинде экинчи кижн болгон: јажыла эмес, а сыйындарын ла карындаштарын колго-бутка тургузарга амадап иштегениле. Је ол ортозында ол качан да кунуклайтан, кутустанып, кезикте ажа да коно беретен.

Ол тушта калха (монгол) којойымдар Чуйдын јолыла саду өткүрип, ары-бери кош тартып туратандар. Олор Урсул суунын јарадын-да оду чаап, амырап аларга токтойтондор.

Бир катап Шура меге јүтүргенче ле јетти:

— Гоша, анда база ла калхалар келген. Олордон танкы сурайла, тойо ло танкылап алаак.

Суунын јарадында узун мойынду, аркаларында сан башка өркөш-

төрлү төблөрүн каруулдаган монгол узун соруулду канзазын кагып, танкы азып жатканын жууктап келеле, көрүп алдыс. Оноң танкыны канайда сурап алатан? Айла, ол бистинг тилди ондоор бо? Бу мыны бис узак ла шүүшкенис. Учы-учында Шура менин штан-чамчамды кийип, монголго жууктай базып барды. Ол та нени да жартап, сабар-ларыла имдеп турганын мен тууразынан көрүп отурдум. Оноң ол колдорыла сүүнчилү жаңып, меге жүгүргенче келди. Ол күн бис жөткү-ре-жөткүре, көстөристен жаш акканча ла танкылап отурганыс «Тпүүк! Бу мынын жаманын. Мындый немени улус канайда тартып турган болотон. Айла, жаан сый берип жаткан чылап, жолыкканда канза азы-жып тургулаар. И-та-тай» — деп, таралжып туруп, бу мындый бирлик түп шүүтелелү айылдарыска жанган эдис.

Бир де катап таңкылабаган улус түбекке түшкенде ачу-коронго чыдашпай таңкылай да берет. Олорды канайдар. Ачуны ачула жогол-тып турган улус ине. Же Шуранын соңында жүрүми кандый да уур бол-гон болзо, ол ачу-коронды ачула өртбөр деген күүн-тапка жай бербей, бойн кату тудуп, өнчө уур-күчтерди жана баспастан жендеп чыккан. Же онызы соңында болгон. А ол тушта?..

Ол тушта Ондойдо крестьян жашбөскүримнин школы болгон. Анда бис экү 1922 жылдан ала 1930 жылга жетире үренгенис. Үредүчилер ли-тератураның ла тилдинг урокторында Шура ла меге жаңыс ла жакшы темдектер тургузып туратандар. Тилдинг үредүчизи Евдокия Ивановна Власова үредүде сондоп турган кезик орус үренчиктерге мынайда ай-датан: «Саруевадан тем алыгар. Ол алтай бала. А орус тилле слерденг чик жок артык үренип жат. Слер жаңыс тил үренип жадыгар, а ого эки тил үренер керек. Онынг учун ого, слерге көрө, эки катап күч ине...».

Литература ла тил аайынча бистинг үредү жакшы да болзо, же чике дисциплиналардынг урокторында бис экү үчтен өрө көдүрилип болбой-тоныс. Биске көрө, Мария (Мария Федоровна Саруева) математикала сүрекей жакшы үренген. Же ол айылдынг ижин түрген-түкей бүдүрип ийеле, тетрадин кайдаар да жажырып салатан.

Бис бир күн уравнениелерди бодоп-бодоп, чат ла аайы-жартына чыгып болбой, Мария тетрадин кайдаар саларын кетеп көрбөр деп жөптө-жип алдыс. Же жаан удабай ла Шура меге жүгүргенче келди. Жүзи ба-за ла сүмелү жалтырап, кулагыма сыйтылдайт:

— Билеринг бе, ол тетрадин бистен кайдаар жажырып жат. Хи-хи! Бот, качан да сананып таппазын! Кайырчактынг алды дбөн сугуп жат-канын көргөм. Хи-хи!

Ол күн бис айылдынг ижин Мариянын тетрадинен жазап туруп, кө-чүре бичип алганыс. Оноң онынг тетрадин мынан да ары тузаланар болуп жөптөжип ийдис. Же бистинг бу кылыгысты математиканынг үре-дүчизи Василий Федорович жаан удабай ла иле-жартына чыгарып ийген эмей. Мынынг кийнинде бис Мариянын тетрадине качан да тийбегенис. Ол «уурданыш» бастыра жүрүмиске бала тужыстын жарык ла ару, бу-рузу жок ло, же эмеш эрикчелдү кереези болуп артып калган. Соңында,

Ойротский педтехникумды божоткон кийнинде Шура бойы үредүчи боло берген. Же үредүчинин ижиле ол оноң чик жок озо, ШКМ-нин жаан класстарында үренип турарда, танышкан. Ол тушта бастыра улусты бичик-биликке үредери аайынча элбек кемдү иштер өткүрилип туратан. Бу иште бис, жаан класстардын үренчиктери, база турушканыс. Шураны 3 айга Улегем дөбн, а мени Кайынчыга ийгендер. Кийнинде Шура Улегемдеги жүрүми керегинде көп куучындаган...

Лажын-чакка колына бичик тутпаган улусты үредери жеңил керек эмес болгон. Айрууш-тырмууш туткан колдордон карандаш жылбырап түже беретен, канча жүс койдын кажызын ла танып ийетен көстөргө буквалардын башказы билдирбейтен. Мынаг улам кезик улус үредүден мойножып та туратан. Шурага арып-чылаарга да, бичик-биликтен арга жокто сондогон улусты көрүп, ачу кородоорго до келишкен. Же ол жана баспас кижиге болгон эмей. Соңында улус та онын нетеезин көрүп, бойлоры да кичеенип баштагандар: сөсти үйелеп кычырар, табышты буква эдип кубултар боло бергендер. Бу тушта Шуранын да санаазы жарып, жаржактардын абразына отурала, энирлер сайын Хабаровкага түжүп келетен. Мында жаткан орус уулдар ла кыстар иштен бош өйдө ойын-жыргалга жуулгылайтан. А Шура жаштан ала балдарды баштаарга темигип те калган, не-немени тазөп өткүрери жанынан жаан жайалталу кижиге болгон ине. Жаан да удабай Хабаровканын ииттери оноң чек айрылбас боло бергендер.

Шуранын адазы Федор журтта бар бастыра музыкальный инструменттерле сүрекей жакшы ойнойтон. Шура да адазынан сондобойтон. Ол гитара, балалайка ла мандолина согуп, Хабаровканын ииттерин ойын-жыргалга куйудып ийетен. Ол жакшынак үндү, жакшы кожончы болгон. Онын бу жайалтазы сүрекей эрте билдире берген эди...

Ол тушта, гражданский жуунун кийнинде бандитизмге удурлажа тартыжу өткүрилип турган өйдө. Ондой журтта ЧОН-нын отрядтары токтогон. Кызылчерүчилерди айылдар сайын бөлип салгандар. Бистин айылда жуучылдар база жаткан. Олор 7—8 жашту Шураны кожондоп берзин деп жаантайын сурайтандар. А Шурада не болзын. Балалайканы эмезе мандолинаны жыгырада согуп, коо үниле кожондой ло берер. Солдаттар кожонго келиштире колдорыла чабынып, Шураны көкиткилеп тургулайтан. Оноң «ойын-концерт» божогон кийнинде олор жаш кожончыга «сакыр» деп атту сүрекей амтанду алама-шикир аш-курсак бергилейтен. Шура оны биске ончобыска үлештирип беретен. Онын да учун бис Шураны ла жуучылдарды жаантайын айланыжып жүретенис. Кызылчерүчилер ле айылдаш жаткан улус онын үнинин ийдезин ле арузын кайкажып туратандар. Ада-Төрөл учун Улу жуу эмес болзо, Шура, айса болзо, бойын сценада табар эди. Же каргышту жуунун салтары — контузия ла оноң улам башталган астма бүткүл жаан жайалтаны жок эдип салгандар.

А бир катап... Бир катап Шура бистин айылга база ла сыр жүгү-
рүкле жеткен:

— Ой, былар, анда сүрекей чакту негр келген. Оны барып көр-
ликтер. Жоон-жоон темирлерди тен неге де бодобой ээлте тудуп турган
дежет. Онын учун ол акча алып жат.

Бис оок акчаларды тудунганча, байагы жерге једип келдис. Ол та
чын негр болгон, та кем болгонун бис кайдаг билетен эдис. Је ол,
чындап та, сүрекей ийделү кижн эмтир. Аттын такаларын ла оног до
бскө темир эдимдерди ойынга бодоп бүктей тудуп турат. Онын ла кий-
нинде Шура ач-амырынаг чек ле астыга берген.

— Гоша, эртен эгирде ол негрди өткөнип, улуска ойын-концерт
көргүзип береек пе? Эдингди көблө, көмүрле карарта уймап нйерис.
Јагыс ла тиштерин ле көстөрин агарып турар. Жоон темирлердин ор-
дына четтин куу чырбаалдарын бүктеерин...

Мен Шурала кожо көбрөп, јөбимди берип ийдим. Эртезинде ары-
ганча ла өлөң јууп, је эгиргери одуга омок күүн-санаалу јандыс. Ча-
ла-была ажанып, мендей-шиндей белетене бердис. Мен кара жарманы
јетире де ичпей, јаргак штан-чамчамды суурала, казаннын көбзін кы-
рып, көмүр јууп, кайран эди-канымды карарта уймай бердим. Кемизи
де кайыннын јалбрактарын тизип, курлаама буулап берди. Оног он-
чолору мени ајыктап, каткыга торт ло «јер тырмай» бердилер:

— Концерттин кийнинде Африка дөбөн алтай бер. Африканецтер
сени бойынын ла кижизи деп бодоор.

— Онын киймин ойто бербес керек. Улустын санаазын чыгарып,
бу ла бойы базып жүрзин. Ха-ха!

— У-у! Бу күрүм бүгүн кижиге түжелер болбой...

Онын кийнинде уулчактар отты јаанада одырып ийдилер. Шура
јуулган улустын (ол күн коштой до одулардан көп өлөңчилер келген)
алдына чыгып, кандый да сан ла башка орооннын адын адап, мениг
ады-јолымды үч те сананып таппас эдип кубултала, мени «сценага»
кычырды. Мен карануйдан оттын јанына бек алтамла чыгып, колдо-
рымды төжиме чалый салала, эриндеримди којойтып, сан ла башка
молитва кычырдым. Оног кенетейин көстөримди коркышту аңданды-
рып, тиштеримди кыјырада чайнап, бастыра бойым тыыдынып, ажын-
дыра белетеп салган чырбаалдарды «јүк арайдан» ээй тудуп түрдүм.
Је энг ле јилбилү јерде, байла, коркышту тыг тыыдынганымнан кур-
лаамадагы буу үзүле бербезин бе! Баш ла бол! Тизүдеги јалбрактар
«шалырт» эдип, буттарымнын алдына келип түшти. Каткы деп неме
«јир» ле эдип калды! Канајдар база, кайа көрблө, јалбрактарды кур-
лаама ойто такып буулап алдым.

Оног Шура концерттин экинчи бөлүгин жарлап, белегир аяк-
тын түбине агаш калбакла сого берди. Табыжы торт ло африканец-
тердин тамтам барабанына түней. Уулчактар учына күдели оройло,
төгөтлө сүртүп салган чичке агашты күйдүрүп, меге сундылар. Мен

бир колымда факелдү, экинчизинде узун агаш жыдалу жебрен африкан агчынын ритуальный биезин өткөнүп, торт ло ийиктеле бердим. Шуранын тамтамы түпүлдөп ле жат, а мен ого келиштире бирде ичкери тап эдип, ойто жана болуп, бирде коркон эдип, бирде кедес эдип, «орого түшкен казыр анды оңон-мынан ойо сайып» ла турдым. Мындый бије жер үстиндеги калыктардын кажы бирүзинде бар эмеш пе? Же ого мен жаан ажару этпей тургам. Меге жангыс ла улусты каткыртар, арыган сындарын сергидер керек болгон. Кедендеп, үкүндеп турала, ол ортозында улустыг куучынын да угуп ийедим.

— Э-э, бу Гоша база башка ла буткен уул турбай.

— Федор аказын төзөгөндө, андый болбой. Ха-ха!

— Бу мыны база ла Шура баштаган болбайсын.

— Кандый тирү бала, эдип-тутпазы ла жок...

Мындый ойын-жыргалдар жайгы одуда жаантайын ла болуп туратан. Олорды нургулай ла Шура төзөп башкаратан. Онын жалакайына, токтом жогына ла качан да түгенбес тапкырына алдыртып, айдын түндөрдө кожондоп то, бијелеп те, көбөрп-көкип те туратансы...

Эмди Шура жок. А ол тушта ойноп-жыргакан кобы-жиктерис ол ло бойлоры турганча. Эмди ле сананзам, анда Шуранын омок каткызы ла коологон кожоңы, гитаразынын ла балалайказынын жыңыраган үни ол ло аркаларга ла кызыл тыттарга үргүлжиге шинип калгандый. Эңирлер сайын эзин соккондо, олор жалбрактардын шымыртыла кожо арайын ойгонып тургандый. Кайран Алтайым, сен кару кызыннын бала кеберин жажын-чакка чебер корыйдын. Сенин кайыңдарынын шуултыла Шура кожондойт, сенин сууларынын мөңүн агыныла Шура каткырат...

Шура музыкальный жайалталу болгонун мен ШКМ-нин кийинде зооветеринарный техникумда үренип турарымда жарт сескем. Ол тушта, 1930 жылда, Шура Ойротский педтехникумда үренип турган. Бир катап ол мени педтехникумга ойын-концертке кычырган. Амыраар күнде мен Кызыл-Өзөктөн (зооветеринарный техникум анда болгон) гордоко жетире жойу базып ийдим. Једип келзем, концерт башталып калган эмтир. Мен гардеробто чечинип, күскүнинг алдында таранып, сыйманып алала, залга кирип келдим. Бир канча өйдин бажында сценага музыканын үредүчизи, кийин жаны узун, алды ачык кара костюм кийген эр кижжи чыгып, жалтыркай кара будукту кайырчактын жанындагы отургышка отуруп, ээлгир сабарларыла ойной берди. Онын кийгени фрак, а ойноп турган кара кайырчагы пианино болгонун мен ол өйдө кайдан билейин. Же кайкаганым коркышту! Ол күн меге оңон до тын кайкаарга келишкен. А керек мындый болгон. Үредүчи ойноп божойло, залдан та кемди де сценага чыксын деп сабарыла имдеген. Бир ле көрзөм, бистин Шура сценага чыгып, үредүчиге жаба туруп алды. Онызы кандый да тетрадьтан көзин албай, ойто такып ойной берди. Шура тетрадьтын листтерин каа-жаада ачып салат. Оңон үредүчи өрө туруп.

Шурага та нени де айтты. База ла көрзөм. Шура үредүчининг јерине отурып алды. Онон онын сабарларынын алдынаг таныш эмес күү жайыла берди. Јанымда отурган карган эмеген (база ла үредүчи болбайсын) кандый да кижининг ады-јолын адап, көстөрин јумала, күүле кожо араайын јайкана берди. Онон күү токтой берерде, эки алаканына да килебей тажына берди.

Менин кайкаарым да јолду болгон. Педтехникумда үредүнинг башталганынан ала көп тә ой өтпөгөн ине. Мындый кыска өйдин туркунына Шура пианиноло ойноорго канайда үренип алган? Айла, кандый јакшы ойноп јат. Үреничилер де, үредүчилер де оны база катап ойнозын деп такып-такып сурап тургандар.

Соңында, 1934 јылда, педтехникумды үренип божодоло, Ондойдо јетијылдык школдо иштеп турарда. Шура үренчиктериле кожо кандый бир байрамга учурлай ойын-концерт белетеп, јурт јаткандарга көргүзип беретен. Онын ол туштагы үренчиктери эмди мынайда айдыжадылар: «Александра Федоровна ол өйдөгн алтай бичинчилердинг ас тоолу чүмдемелдерин инсценировать эдип ијетен. Оныла кожо үлгерлер ле кожондор үрениетенис. Үредүчибистинг бойы да, үни де сүрекеј јараш болгон. Концерттерди ол бойы ла тәзөп, олордо бойы да туружып туратан».

Александра Федоровнанын алдындагы үренчиги, эмди јарлу учуный ла критик С. С. Каташ он јыл мынан кайра поэссанын творчествозына учурлалган статьясында («Алтайдын чолмоны», 1974 јыл, 3 декабрь) мынайда эске алынган эди: «Ол тушта мен Ондойдын школынын интернадында јаткам. Александра Федоровна бистинг үредүчибис ле пионербаштаачыбис болуп турган. Јараш чырайлу, эптү кийимдү балдарга јалакај үредүчибисти үренчиктер ончозы тын јараткандар. Ол бисти јангыс ла бичикке үредип турган эмес, је база музыка-күүни билерине, угарына, нота грамотазын таныырга үредип турган. Удабай оны комсомолдын райкомына ишке алгандар».

Онызы сыраңай тегиндү эмес деп бодойдым, ненинг учун десе Шура јиттердинг баштаачызы болгон ине. Уулдар ла кыстар онон чек айрылбай туратандар. Ол јаантайын улустын, анчада ла јашөскүримнинг, ортозында үретен. Улуска болужар, олордын сүүнчизиле кожо сүүнер, ачу-короныла кожо кородоор, олорло кожо бир јүрүмдү јүрер деген күүн-санаа онын кылык-јангынын бектен-бек чийүзи болгон. Комсомолдын райкомында Шура пионерлерле иш өткүретен бөлүкти башкарган.

Онын кийинде, 1936 јылдан ала 1940 јылга јетире Шура пионерлердин «Белен бол!» деп газетининг редакциясында ла Горно-Алтайскта национальный издательстводо иштеген. Бичиктер кепке базып чыгарар издательствонын редакторы болуп тура, ол алтай албатынын духовный некекте-сурактарын бүдүрерге эрчимдү иштеген. Александра Федоровна орус бичинчилердинг алтай тилге көчүрилген баш-

тапкы чүмдемелдерин редактировать эткен. Ол П. В. Кучияктын «Чей-неш» деп драмазынын редакторы болуп, оны кепке базып чыгарарын белетеген. Анайда ок ол улу пролетарский бичиичи А. М. Горькийдин «Эне» деп романын алтай тилге көчүргөн. Издательстводо иштеп турала, ол 1937 жылда Москвада көчүрөөчи-редакторлордын курстарында үрөнгөн.

1940 жылда Шура Мария сыйныла Ленинградта эмди А. И. Герценнин адыла адалган пединституттын литературный факультетине үренерге кирген. Шак ла бу мында онын жажы эки жылга кичинектеп калган. А керек бу мындый болгон. Шурага ненин де учун онын чыккан жылын керелеген бичик керек боло берген. Онын учун ол Ондойдогы журт Советке суракту письмо бичиген. Ондойдог Ленинградка аткарылган бичикте айдылганыла, ол 1914 жылдын, ол эмезе оног эки жыл кийнинде чыккан Марьяла жажыт болуп калган. Бу керекти мен мынайда жартаар керек деп бодойдым. Алдында, бандитизмди жо-голторы учун тартыжу өткүрилип турган өйдө, Шуранын ады-жолы ла чыккан жылы бичилген церковный бичик күйүп калган болгон. Анай-дарда, Совет жан төзөлгөн тушта Шуранын эне-адазы кызынын чыккан жылын жастыра бичиткилеп салган болордон маат жок. Ол өйдөги улус балдарына жаман ат адагылап, чыккан жылдарын өнөтийин де жастыра бичиткилеп туратандар. А жажы жаанайла крестке түшкен баланын чыккан жылы болгобос то жанынан жастыра бичилип калар ар-галу. Кыскарта айткажын, ол тушта улус бу мыны ончозын тыг да керектебей туратандар.

Кезик улус амыралтага эрте чыгарга болуп, жүзүн-жүүр эп-сүмелер табып, жаштарын жаанадып та ийерге күжүрөнгилейт. Же Шура андый эмес болгон.

Анайып, Шура ла Мария Ленинградта үрене бергендер. Айылда олордын база ла Мария деп атту эки эжези ле эки ийнизи арткандар. Кычыраачыларга жарт болзын деп олордын билезин тоолоп ийейин. Татьяна ла Федор Саруевтерде алты бала болгон: Марфа, Марья (церковный бичиктерде бичилгени аайынча), Шура, Мария, Вениамин ле Павел. Совет жан жегип чыккан өйдө Шуранын эки эжези ле сыйнызы ончолоры Мария деп атту-жолду боло бергендер. А Шурала кожо дезде олордын эн кичинеги, эмди Ставропольский крайда Карачаевск городто журтап турган Мария Федоровна, үрөнгөн. Же көбркийлерге узак та үренерге келишпеген. Ада-Төрөл учун Улу жуу башталган. Онан Ленинградтын блокадазы... А олор жүк ле баштапкы курсты божоткон болгондор. Шура сыйнызыла кожо албаты-ополчиенин отрядына бойынын күүниле кирген. Оны жербойында кейдеги табарудаг коруланар отделениенин командирине көстөгөндөр. Мында ок оны ВКП(б)-нин членине алгандар. Контузиянын кийнинде оны орооннын күнчыгыш жаны жаар эвакуировать эткендер.

Шуранын фронттон жанып келгени менин санаамнаг үргүлжиге чыкпас болор.

1942 жылдын март айы. Ол тушта бис Шебалин журтта јатканыс. Бир кун турага кара кадып, эки јаагы копшыйып калган карган эмеген кирип келген. Бу карган уй кижн Ленинградта, блокада тушта, контузиялаткан, коркышту тын арыктаган, арып-чылаган ла коп шыра коргон Шура болгонун бис јук арайдан таныганыс. А канайып турген танийтан? Ленинградка атанар алдында ол сурекей омок-седен, коп-коо сынду, эрке ле эру чырайлу, узун ла тегерик кабактарынын алдында јаан кара косторлу, кыскарта айткажын, кеберкек чырайлу кыс болгон. Ол коп уулдарга јарап туратан. Је эки ле жылдын бажында бистин алдыста эди-каны шүүлип, карарып, бастыра бойы чырышталып калган карган уй кижн отурган. Ол кун балдардын энез капшай ла мылчага от салып, Шурага јунуарга болушкан. Мылчада оло экунин ортозында бу мындый куучын болгонун сонгында уйим меге айдып берген:

— Шура, бу сени кижинин тирү колоткози деп канайда айдар. Јагыс ла соок ло тере.

— Блокада тушта торолоштон улам сурекей коп улус божогон. Је мен Алтайыма эзен-апыр јанып ла келдим.

— А бу сенин эдинг, балыктын терези чилеп, канайда кайзырыктып калган? База ла торолоштон улам болгон бо?

— Эйе, экем. Кижн коркышту тын торологондо, онын эди балыктын кайзырыгы ошкош боло беретен эмтир.

— Акыр, мен оны чыгара јыжып ийейин.

— Јок. Ол чыкпас, кооркий. Табынча бойы ла јоголып калар...

Онон ас-мас курсагысты столго тургузып, Шураны азыраган эдис. Ажанып јадз, ол мынайда куучындаган:

— Ленинградтан мени Марияла кожо аткаргандар. Јолой коркышту тын аштап клееткенис. Торолоп олбоско болуп, кандый бир станцияда поездтен тужеле, кийимдеристи тон картошкодо до толып турганыс. Је учы-учында толыыр да неме артпаган, јагыс ла жукачак јайгы кийимду артып калганыс. Мынан улам бир болчок картошкодо до јединбей барганыс. Коркышту тын торологонунан Мария оро туруп болбой барган. Менин де бажым айланып, арга-чыдалым чыга берген. Санаам энделип баштаган. Калганчы катап кандый да јаан городко јууктап клееткен эдис. Онон ары нени де билбейдим. Сагыжым јагыс ла Новосибирскте госпитальда орныккан. Мария база анда эмтир. Госпитальда эмденип, бут кырына ойто ло тура бергенис. Онон Бийскке јетире сурекей шыралап келгенис. Мында Мария сыйным коркышту тын аштаганынан базып та болбой барган. Оны больницага јаттыргызып салгандар. Ол эмди ле анда. Эмеш ондолып ла алза, бери јүрүп ийер...

Шура бистин айылда бир эмеш јаткан. Ол Нева суунын јарадын-да турган город, институт, блокада керегинде коп куучындап туратан. Ыраак туулардан келген алтай кыс тал-табышту городко турген теми-ге берген. Студенттер оны јалакайы, ачык-јарыгы ла тирү кылык-јагы

учун тын сүүгендер. Шура олорло до, башка-башка укту студенттерле, эптү-јөптү жүрген. Текшилей алабыс, жагыс та Шура эмес, је онын ончо эжелери, сыйнызы ла карындаштары өскө укту улусты бойлорынан качан да анылабайтандар, оморды тооп, омор ортозында бойлорынын тоомјызын түжүрбей жүргүлейтен. Согында чыдап калган эје-сыйындар башка-башка укту улусла айыл-јурт туткандар. Мария (јааны) орус кижиге барган, ортон Мариянын эш-нөкөри мордвин укту уул болгон, кичү Мария эмди де черкес кижиле кожо јуртайт. Јуу-чак эмес болзо, Шура да бойынын билезия төзөп алар эди.

Ол ло ок 1942 жылда Москвада Карл Либкнехттин адыла адалган пединститутты Горно-Алтайска эвакуировать эткендер. Су-кадыгы эмеш ле ондолордо, Шура Марияла кожо бу институтка үренерге кирген. Ого үренерге сыраңай јенил эмес болгон. Ненин учун дезе, контузиядан улам кулактары јакшы укпай, көстөринин чогы уйдадай берген. Је ол оору-сыска јай бербей, билгирлер аларга тын чырмайган.

1943 жылда пединститутты Москвага кайра көчүргендер. Шура ла Мария ончо студенттерле кожо орооныстын төс городын көстөп, атанып ийгендер. Је јолой Шура соокко алдыртып, тын оорый берген. Мынан улам ого ойто ло больницага јадарга келишкен. Анда уйкузы јок шыралганду тундер, тоозы јок күндер өткөн. Је эмчилер оны «ол јерден» ойто өндөйтп алгандар. Оору өкпө бир эмештен јазылып баштаган. Андый да болзо, онын кулактары чек укпай, көстөри неге де јетпей турган. Учү-учында Шуранын көстөри көрүп, кулактары эмеш угуп баштаган да болзо, је оморды учына јетире эмдеп јазар арга табылбаган. Мынан улам Шурада үредүни онон ары улалтар арга чек јоголып калган. А Мария бу институтты ла оны ээчий аспирантураны үренип божоткон. Шура дезе төрөл Алтайына бурылып, озо баштап рабфакта завуч, онын кийинде областной радиокомитетте баш редактор болуп иштеген. Је госпитальда јетире эмдетпегенинен улам онын оорузы ойто ло јаанай берген. Шурага арга јокто амыралтага чыгарга келишкен...

Эмди мен мынайда сананып жүредим, канду јуу-чак эмес болзо, Шуранын жүрүми чек өскө болор эди. Каргышту јуу-чак камык улустын тынын үзүп, канчазынын жүрүмин үрөп салган. Ол ло ок Шуранын карындаштары немецко-фашистский олјочыларга удурлажа атнерелү тартышкандар. Вениамин јуунын јалаңында корогон, а. Павел Сталинградтын алдында шыркаладып, мында, Туулу Алтайында, јада калган. А Шура жүрүминин учына јетире уур оорудан шыралаган. Је андый да болзо, ол Туулу Алтайдын литературный жүрүминде эрчимдү турушкан. Беженинчи жылдарда онын поэтический јуунтылары, балдарга учурлалган куучындардан ла чөрчөктөрдөн турган бичиктери ээчий-деечий чыгып баштаган.

1958 жылда оны СССР-дин писательдеринин Союзынын членине алгандар. Александра Федоровнанын ады-чуузы элбеде јарлана бер-

ген. Онын айлында сүре ле көп улус болуп туратан. Үредүлү заведе-
ниелердин студенттери, үренчиктер, журт жерлердин үредүчилери айыл-
дап келгилейтен. Ол кирип келген улусла жылу эзендежип, солун-со-
бырды сурап, капшай ла чай азып шакпырай беретен

Бир катап мен город барала, база ла Шуранын айлында токтогом.
Ол меге мынайда куучындап отурган:

— Жагы ла пединституттын бир группа студенттери келгилеп бар-
ды. Кижини ундыбай турганы кандый жакшы...

Бу ла бөдө эжиктеги звонок шыгырт ла эткен. Шура жеңил-айак
бөбө туруп, эжикти ачып ийерде, турага јиит кыс кирип, мынайда су-
раган:

— Слер поэтесса Александра Федоровна Саруева ба?

— Эйе.

— Бис слерге айылдап келдис — деп, ол күлүмзирсенип, эжик јаар
суракту көрди.

— Одигер, бдигер. Анда кем бар? Ончолоры кирзин — деп, Шура
сүүне берди.

Бата-а! Эжиктег кирип јаткан балдардын көбин! Тал-табыш,
чур-чуманак! Бис ологро чечинерге болужып, тондорын илмекке илип,
артканын отургыштарга чогуп салдыс. Ол күн Шура ологро алтай ли-
тература ла бойынын жүрүми керегинде куучындап, бир канча үлгер-
лер кычырган. Онон чай кайнадып, мени балдарга конфеттер алзын
деп магазинге ийген. Гастрономнон бир канча чаазын баштыктар ку-
чактанган једип келзем, Шура эки столды коштой узада тургузып,
айактарга чай уруп, шакпырап турды. Ол ортозында олордын школы,
үредүзи керегинде сурап, кокырлап, каткырып та ийет. Эжелген кон-
феттерди столго салып, балдарды тойо ло азыраган эдис. Онон Шура
ологро нени сыйлаарын таппай, база ла сандырай берген. Учы-учында
арткан-калган бичиктерин ле керек дезе тудунган-кабынган не-неме-
лерин де сыйлаган эди. А айылдап келген балдар Алтайский крайда
кандый да райондогы школдын үренчиктери болгондор. Олордын үре-
дүчизи канайып та Александра Федоровнанын бичигине учурап, оны
үренчиктерине кычырып берген эмтир. Онон ологро бойлорына јара-
ган поэтессага јолыгарга амадап, каникул тушта Горно-Алтайск јаар
атанып ийгендер...

Таныш та, таныш эмес те кижини келгенде, Шура оны күндүлеер
деп торт ло ач-амырынан астыга беретен. Качан бис, эки карындаш-
тын балдары, Шуранын айлына јуулып келгенисте, ол капшай ла
курсак азып, чачамтыгып чыгатан. Чайы кайнаган кийинде кезикте
айак-калбактарын да бедрей беретен. Павлик оны андып, мынайда
кокырлайтан:

— Шура, сен калбактарыңды орыннын алдынан бедре. Байа
ары салдын ине. Ха-ха!

А Шура дезе оныла кожо каткырыжа берер. Је јылыйган калбак-

тарын бачым ла таап албай туратан Учы-учында бис өмөлөжиң, оморды уч те сананбас жердег таап алатаныс...

Эйе, Александра Федоровна, чындап та, коркышту уур-күч жүрүм жүргөн. Санаама кирет, ол тың оору болгон, астмадан улам тыныжы үзүктелип туратан. Же андый да болзо, күчи жеткенче ле иштенип отуратан. Кайнадып алган курсагын да жип болбой, шыралап туратан. Калбак мүнди ичип албай, тамактан ажырдан озо калбакты бир-эки минут кире эриндеринин алдына тудунып отуратан. Онон жүк арайдан ажырып ийер. А квартирада сүрекей соок. Же андый да болзо, ол сүре ле бичинетен.

Шураның бастыра жүрүми өлүмле, оору-сысла тартыжу болгон. Бу тартыжуда ол женип, кыйын-шырадан ачык-жарык ла жалакай жүректү чыккан. Ол кандый да уур-күчтерде сыныкпаган ла бала туштагы кеберин жүрүминин учына жетире корып алган. Мынайда жагыс ла жаан жүректү, жүрүмди, улусты учы-кыйузы жок сүүген улус эдер аргалу.

Бир катап Шурага көп улус, байла, журт жердин үредүчилери, айылдап келгендер. Шура оморды жылу уткып, оны-мыны куучындап, айылчыларын күндүлеп отурган. Туштажунуң учында ол үредүчилерге кереес эдиң нени сыйлаарын чат ла таап болбогон. Нениң учун де-зе, онын айлында артыкту не де жок болгон.

Шура жагыс ла бүгүн-эртен жиир аш-курсак ла эки-жагыс кепкийим бар болорын кичеейтен, оноң өскө неме.аларын керексибейтен. Же качан, каа-жаада, кандый бир не-неме садып алганда, оны жаан удабай ла айылчы улуска сыйлап ийетен.

***

Баштапкы алтай поэтесса Александра Федоровна Саруева уур-күч, же жаркынду жүрүм жүргөн. Ол от-калапту гражданский жууны бойынын көстөриле көргөн. Туулу Алтайда жаңы жүрүмди төзөөринде ле улусты бичик-биликке үредеринде турушкан. Ол Ленинградты немецко-фашистский олжочылардан корулаарында турушкан ла алтай литератураның ичкери өзүми учун эрчимдү иштеген.

А. Ф. Саруеваның үлгерлеринде социалистический Ада-Төрөлистин историязы көргүзилген. Онын Коммунистический партия ла Октябрьский революция, интернациональный најулык ла албатынын жаңы жүрүми, улу орооныстың жөнүлү алтамдары, амыр-энчү учун тартыжу ла иштин улусы керегинде от-жалбышту үлгерлери ле канатту сөстөри, анайда ок повестьтери ле куучындары чыдап келеткен жаш үйени Төрөлисти сүүрине, онын чындык патриоттору ла коммунистический күүн-тапту улус болорына тазыктырат, оморды жакшы кылык-жанга үредет.

ЭМДИГИ АЛТАЙ ПОЭЗИЯНЫҢ АЛТАМДАРЫ

Литературовед С. М. Каташевтин темдектегениле эмдиги алтай литература, айдарда, поэзия, 50-чи жылдардын учынан бери башталып жат. Ненин учун анайда темдектеп турганыс? Бистин билерисле поэттердин баштамы деген үлгерлик жуунтылары 1956 жылда кепке базылып чыккан: А. Адаровтын «Урсул», Л. Кокышевтин «Алтын-Көл», Э. Палкиннин «Жаңы киж» ле о. б. Литературный институтты божоткон соондо, 1958 жылда, озор бой-бойлорынан аңыланып, поэзияда бойынын үнин табат. Анайда, А. Адаров терен көрүм-шүүлтелү үлгер бичип баштаган («Jүрегимнин кожогы» деп жуунтыда), Л. Кокышев аңылу сүр-кебер жураар марын тапкан («Туба»), Э. Палкин жаңы ойло кожо кижинин санаа-күүни өскөргөнүн чындык темдектеген («Төрл улус») ле оног до ары. Бу баштамы табынтылар озордын чүмделгизинде жаанда ла теренжип өзүп жат. Айдарда, эмдиги алтай поэзия 50-чи жылдардын учынан башталган деп айдып жадыбыс. Орөги айдылган поэттерле кожо С. Суразаковтын, А. Саруеванын ады турат.

Бу поэттер жаан учурлу темаларга үлгерлер чүмдеп, терен шүүлтелү сурактар тургузып, алтай поэзияга бойынын ойинде жүзүн-башка жанрлар кийдирген. Темдектезе, киж космоско учканы, жер-телекейдиги айалгазы, советский кижинин күүн-санаазы, албатынын салымы ла оног до өскө бастырасоюзный ла телскейлик темалар.

Жаңы ойдин поэзиязы кандый да болзо, женүлү керектерди, жаңы кубулталарды көдүрингилү ле бийик күүн-тапла ичкери аппарат. Кажы ла поэт не-немени жаңырта ла кееркедим көргүзерге чылазыны жогынан бедрениште иштенип жат. Бу ла жылдарда алтай поэзия жаңы кебер алынып, поэтический эп-аргаларын байыдып жат. Мында база ла алтай оос поэзиянын камааны жеткен деп темдектеер керек.

60-чы жылдарда Ш. Шатинов, Б. Укачин, П. Самык, А. Ередеев бичип баштагандар. Озор баштапкы ла үлгерлериле кычыраачыларды жылбиркеткен. Канайда? Алдындагызындый ла темалар, андый ла ок ийделү ошкош. Же темдек эдип жүк ле тыш кеберин алзаас, Ш. Шатиновтын үлгерлери аңылу рифмазыла соныркадат. Жайалталу поэт Л. Кокышев сөстин табыштарын уккур тындаалап, ритмиказын иле

сезип, үлгерди баштамы рифмала ээлгир уйгаштырулаган болзо, Шатинов десе оной тем алып, једимдерин улалтып, үлгердин учын уйгаштырулаарын эптештирип јат. С. М. Каташевтин јартаганыла, озо көп јандай јалан ла глаголдор уч рифма тӱзӱгӱн болзо, эмди адалгыштар ла оной до ӱскӱ куучын-эрмектин бӱлӱктеринен уйгаштырулар јенил кӱндӱккен.

Андый рифмалар көп поэттерде, темдектезе, Б. Укачиннин, Б. Бедюровтың, А. Адаровтың поэзиязында туштап јат. Поэт Паслей Самык десе јобош көжүүн үндү алтай лирикага бойынын јангыландырта айткан үнгүр поэзиязын кожуп јат. Онын чүмделгизи ийдезиле, тебүзиле, кебериле чек башка:

...Је эмди бис
 түрктөр эмес,
 Бисти ук.
 Эмди бис —
 бирлик ле седен
 Јүс ук!
 Бистин санаабыс ару!
 Јерис — агару.
 Амыр-энчү черү —
 ӱдүп болбос кору.

Үзүк 1972 ј. чыккан «Мӱнкүлик салкын» деген јуунтыда «Бистин ӱбӱкӱлӱрис — јебрен түрктөр» деп үлгерден алынган. Үлгердин учурын шиндебей, јүк ле бу согулта, үзүктей айткан үнин тыңдалаза, ӱйдин ритми, ичкери үстүккен санаа бӱгүнгизиндий јарт болот.

Борис Укачиннин үлгерлери баштап тарыйын аңыланбаган, «бичикте ле чилеп» үлгерлеп туратан. Је бӱгүн онын поэзиязы аңылу јерде туруп јат. Канайда поэт бийик кемине јединген? Қандый кубулталардын шылтузында? Озо ло баштап, албатынын оос поэзиязын бойына јангыдан ачып, онын јаражын ла терең шӱүлтезин көгүске алынган јетенинчи јылдарда билдирлӱ боло берди. Экинчизинде, ӱйдин ритми, ичкери үстүккен санаа бӱгүнгизиндий поэзиянын салтары јеткен, үчинчизинде, көчүриштердин шылтузы деп бодойдым. Автор көчүргенине национальный темдек арттыргызып, озо бичигенин сӱре собырып тура, бойынын поэтический узун ла јайалтазын бийиктетет.

70-чи јылдар алтай поэзиянын ӱзүминде анчада ла блаш-тартышту ӱткӱн. Кезик кычыраачылар поэзия ӱспӱй, бир кемине туруп калган дешкен, кезиги онын јаранып баратканын сескен. Чындап та, 70-чи јылдарда сӱрекей де солун үн угулбады ошкош (јиттер керегинде башка сӱс болор), је јаан-јашту, бистин эмди јарлу деген поэттерис эр-кемине једеле, кажызы ла чүмделгизинин чыңдыйын тыңыткан. Јаңыс ла бойынын јангыгузыла эмес, ӱскӱ калыктардын јединине

тайанып, олор алтай поэзияны жарандырып турулар. Темдектезе, кыска бүдүмдү үлгерлерди Ш. Шатинов «индер», Б. Укачин «экчеликтер», «эжерликтер». Б. Бедюров «дептер» деп адагылайт. Эм тура бу жүк ле ченелте, же жарамыкту деп темдектеер керек. Поэттер калганчы жылдарда жавнтайын жол-жорукка атанып, эл-жоныла эрмектежип, албатыларла жуук билижип, жаңыны таап ла жарашты чүмдеп турулар. Бу да айалга бүгүңги поэзиянын эрчимин күннен күңге тыгыдып жат. А. Адаровтын бүгүңги темазын «Ой — албаты — Төрөл» деп адагадый. Бу теманы ол алдынан бери шиндеп келген, же баштап тарый сыраңай түбине једип болбой, жүк ле сурактар тургузып көргөн болзо, бүгүн ол тема теренжип, автор учы-кыйузына јединген. «Көчкүндер», «Албатым», «Комус» ла онон до көп үлгерлеринде ле калганчы чыккан жуунтызында («Улуска айткан сөзим») иле сезилет. Је поэт историянын болужыла жаңыс ла алдындагызын јартап турган эмес, бүгүңги күннин сурактарын тургузып, келер ойдинг кеберин журайт:

Билерим: келер өйлөр
Лениннинг көрүжиле келер,
Ойгор билижиле келер
Олор јүсүлдықтарды өдүл.
Бистиг јүрекеристе
Јалбыштый јаражына күйер

Јаңыс ла быжу бүдүмјилү ле чике амадулу, кеен сагышту коммунист кижии мынайда јарт айдар

«Эркемен Палкин — прозада да, поэзияда да лирик» — деп, «Советский көпнациональный литературада» јолду темдектелген, — ол геройдын психологиязын ајарып, онын ич күүнин јүрүмнин айалгазыла тендеп бириктирет. Чындап та, поэттин калганчы үлгерлери кижинин жаңы санааларын, жаңы керектерин чындык көргүзет. Автор јурт улустын сагыжы, јадыны ла көрүжи кубулганын јылу журайт. Кижинин ырызын поэт төрөл албатызынын, ороонын једимдеринен, јенүлеринен табат:

Јер үстинде орооныс
Јенүлерле байып јатсын.
Јылдан јылга албатым база
Јарык јолло ичкери барзын.
Ады онын адалып турза,
Аргалу јүрзе — ол ырызым.

Бүгүңги поэзияда сезимјилү лирический үнле коштой гражданский, публицистический, философский ле исторический шүүлтелү үлгерлер тен угулат. Анчада ла албатынын историязын жаңыдан көгүске

алынып, поэттер бүгүнгизин история ажыра көргүзөргө амадагылайт. Мында национальный оморкодууш ла интернациональный санаа бирлик болуп көрүнөт. Олор кижинин ич телекейин једимдү ачып баштаган. Улгерлер јангыс «меннен» де башталза, геройдын күүни бастыра улустын күүн-санаазына келижип јат.

Калганчы јылдарда үлгерлер там ла јайымжып (јенгил чүмдеериле јаранып), тили байып, кееркедим кеберлериле аңыланып, бүдүмиле солынып, кычыраачыларды соныркадат. Бүдүмиле поэзия бүгүн албатынын кожоғонын кеберине тунгейлежип келеткен. Бу јангыс ла алтай тилдин аңылузы, фольклордын камааны эмес, поэттердин бедреништеринин ле јенүлү табынтыларынын салтары. Сезимјини јайым, бойынын табыла аңылу этире көргүзип, јанжыгып калган кеберди бузуп, не-немени јангыдан, јараштыра чүмдеери — бүгүнгү поэттердин једими. Айдарда, эмдиги алтай поэзия онјылдыктарла алтап, өнжип ле јаранып келди.

70-чи јылдардын экинчи јарымында ла 80-чи јылдарда алтай поэзияга көп тоолу јииттер кирген. Олордын кезиги эмди эки-үч үлгерлик јуунтыларлу, кезиги јангы ла баштап бичип тургандар. Поэттер Б. Самыковтын, Ј. Белековтын, С. Сартакованын, Г. Елемованын ла Б. Бурмаловтын үлгерлери анчада ла солун. Јангы бичип тургандарда терен шүүлте де, ару санаа да, јангы сүр-кебер де, кееркедим сөс тө бар. Бүгүнгү кижинин ич санаазын јайа ла теренжиде көргүзери — јииттердин алдында турган каруулу сурак. Поэт Ш. Шатинов бир рецензиясында мынайда бичийт: «Поэт — ол јаантайын, күннен күнге јангы јаркынду јүрүм учун, јакшынак ару күүн-санаа учун јана баспас тартыжаачы». Јииттер поэзиянын олјозына кирген болзо, токтоду јоктон тартыжар деп иженер керек.

«ОЙИМ. АЛБАТЫМ. ТӨРӨЛИМ»

Аржан Адаровтын үлгерлери керегинде

Эмдиги алтай литературада эрчимду иштеп тургандардын бирүзи — бичиинчи Аржан Ойынчинович Адаров. Ол прозада ла поэзияда, керек дезе көчүриште ле драматургияда бир де эмеш сондобойт. Анчада ла көрүмјилү јерде онын поэзиясы туруп јат.

Литературоведтер С. Суразаков, С. Каташ, С. Каташев ле онон до өскөлөри А. Адаровтын үлгерлери гражданский, публицистический ле философский ууламјылу деп темдектегилейт. Бичиинчи бойы поэзия керегинде мындый көдүрингилү сөстөр айдып јат: «Поэзия — ол бир улу кожон: комыдалду, сүүнчилү, каткымчылу ла карыкчалду. Поэзия — ол... терен санаа, јүректин үни, јүрүмнин сызы ла ырызы».

Поэттин талдап алган темазын «Ой, албатым, Төрөлим» дезебис, јастыра болбос. Анайда бичиинчи «Улуска айткан сөзим» деген

(1981 ж.) үлгерлик жуунтыда чокымдайт. Бу — жаңыс ла адап салган тема эмес, үлгерден үлгерге, жуунтыдан жуунтыга көчүп, поэтин өзүмиле теренжип турган шүүлте (проблема). Олордын кажызы ла бойбойлорыла колболыжып калган. Поэт албатызы керегинде бичип тура, онын өткөн жолын, салымын теренжиде көрүп жат. Анайып, «албаты ла онын историязы, албаты ла Улу Октябрьский революция, албаты ла бүгүңги күннинг сурактары ла оноң до өскө шүүлтелер поэтин чүмделгизинде жаантайын турат.

Бичинининг јаш тужы Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында өткөн. Онын да учун жуунын шыралу өйлөри А. Адаровтын үлгерлеринде анчада ла јаркынду јуралат. Автор оны эл-јоннын көрүжиле, көгүсле ондогоныла чындык көргүзип јат. Темдек эдип, «Комсомол кыстар кожоңы», «Тул келиндер», «Јуунын өйинде» ле оноң до өскө үлгерлерин көрөли. Калганчы айдылганы «Күн јаркынду Алтай» деп жуунтыда кепке базылып чыккан. Канча жылдар өткөн соңында катап ол өйлөргө бурылганы тегиндү эмес. Јуунын жылдары автордын эске алынганы ажыра јуралат:

Куу туралар кураны,
Куу салкындар ачымчыл.
Куу чырайлу улустың
Көстөринде кунуңчыл

Аттар јакшызы жууда,
Арткандары арык.
Айылдыг јанында жаңыс
Кугарган јадык

Јемтик јолдыктар (бир де глагол јок), бир түңей сөстөр, јалан ла «у», «р», «м» табыштар кунуңчылду күүн-тапка экелет. Автордын јуранган өңдөри де өчөмик ле куу. Ого удурлаш бир ле өң туштайт — «Кандый кызыл таңдак». Қижнинг канындый кызыл деп, поэт коркымчылу өң кийдирип јат. Озо айдылган беш-төрт јолдыкта тыны јок јуралган бернлген. «Куу салкындар», «шуурганду энирлер» — күстинг ле соок кыштын темдектери. Јүк ле 6-чы строфадан тургуза өйдинг глаголдоры туштап, ол поэтический јурук эрийт. Байагы кыймык јок «кобылар күүк үңиле үңденет», «тул келиндер чалгызы шыңгыражып баргылайт», «обоо олор салгылайт». Улгер өткүре көргүскен билдирер-билдирбес өйдинг өдүжи: күс кышла, јас јайла солынганы јүрүминг улалып јатканын керелейт. Јуу өйинде иш те үзүлбеген: «көстөр јажы өткүре айланган агаш ийик» деп, поэт бир јолдыкта айдып салган. Калганчы строфа озо айдылган эки бөлүкти (эки башка поэтический кеберди: кыш ла јай) бириктирип, үлгердин поэтический јаражын толтырат. Мында лириканын чындык јажыды:

Айдын түнде жылдыстар
Мызылдажып тыркырайт
Уйкузы јок көстөргө
Көк чокторы төгүлет.

Строфанын үчинчи жолдыгы жуунын шыралу жылдарын эске алындырат. Айдарда, Адаров бу үлгерде калык-жоннын күчти жеңип чыкканыла, олардын чыдамкайыла, турумкайыла оморкоп, бойынын сөзүн айткан болор.

Поэттин ойи — ол жаңыс бүгүңги күн эмес, ол өткөн лө келер өйлөр, ол албатынын жүрүми, өткөн жолы, салымы. 1969 жылда чыккан «Төрөл жеримниң салымы» деген үлгерлик жуунтызында бичинчи мынайда жартайт: «Бу жуунтыга ... үлгерлер, поэмалар, балладалар кирип жат. Олордын төс шүүлтези — жеримниң, албатынын салымы керегинде санаалар». Чындап та, поэт Алтайы, төрөл албатызы керегинде көпти шүүп сананат. Кезикте ол жүк ле тургускан сурактар, амаду болуп жат. Көп учуралда поэт оны терең шиндеерге албаданат. А. Адаровтын үлгерлеринде Алтайы ла төрөл улузы эн кару деп билдирет. Алтайынын кеберин поэт жаркынду өңдөрлө журап жат. Ол автордын чике көрүжинен, албатынын сезимјизинен јайалган болор. Алтай оос поэзияда, анчада ла кожондордо, бис сүрекей чокту өңдөр табадыс: алтын, мөңүн, көк, чанкыр ла о. ө. Бу өңдөр А. Адаровтын үлгерлеринде бир де эмеш кубулбаган болор. Темдек эдип, «Жеримниң кебери» деп үлгерди алалы.

Жеримниң өңи чанкыр,
Оны тегери будыган.
Чанкыр суулар күркүрөп,
Кырларымнан аккан.

Оноң ары үлгерде алтын, мөңүн өңдөр суркурап тургандый. Је 1976 жылда чыккан «Алтын јерим — Алтайым» деп жуунтызында автор бу ла үлгерди өскөртип салтыр. Эмди мында философия да эмес, кандый да аланзыш, јок јердег кемзиниш бар. Үлгердин жүк ле төрт-жолдыгын тўңдештирип ийели:

Тууларымды чагкырайта
Тегери будыган болор бо?
Тегериден чагкыр суу
Күркүрөп аккан болор бо?

Айдарда, кубулткан үлгердин чындыы јабызап калтыр.

Алтайы керегинде поэт оноң до өскө үлгерлер чўмдейт. Темдектезе, «Алтайым деп мен айтсам...», «Төрөлим», «Россия» ла өскөлөри де. Чыккан-өскөн јерин сўүп, совет орооныла оморкоп, поэт албатынын өдүп келген јолын терең көргүзөт. 1966 жылда чўмдеген үлгеринде («Јардымда туулар») автор бойынын алдына мындый јаан ла учурлу сурактар тургузат:

Жардымда кыймык жок туулар,
 Одор албатым керетинде айдатап
 көстөрүм,
 шүүүлтелерим

Олорды көдүрүп чыгарым ба?
 Айса, кумактарга, бөйлөргө базыртып,
 Ундылып каларым ба?
 Көксимде күйгөн, аялганган вулжандар
 Олбөс чындык болуп чыгар ба?
 Айса, строкалар лава чылап тонуп,
 Кубалга базыртып калар ба?
 Мен өлгөндөр алдында каруулу,
 Мен тирүүлөр алдында каруулу

Бу үлгөр тургузылганыла, тузаланган эп-аргаларыла анылу. Лирический герой, баатыр кебин кийип алгандый, терең санаада отурат. Гиперболаның, тундештирүүнүн болушыла поэт бирлик кебер журап, үлгердин поэтический кеберин жеткилдейт:

Мениң жардымда теңкөйшкөн
 Кайалар жадыры,
 Мандайымда кынталышкан
 Таштардан чырыштар гартылды
 Жарындарым туулар боло бергендий,
 Кыймыктанып ийзем, көчкөлөр
 төгүле берер
 Көстөрүм көлдөр боло бергендий.
 Эмди, эмди ле чайбалып,
 Жаактарымды төмөн ага берер.

Мынайда философский учурлу үлгерлер бичилет. Ол ло «Келер тангдар» (1965 ж.) деген жуунтыда «Албатым», «Көчкүндөр», «Прометей эмезим», «Мен алтай кижини, калык» ла оной до көп үлгерлер история аайынча тургузылганыла аныланат. Баштапкы айдылганында автор интернациональный күүн-тапла бойына мындый амаду тургузат:

Сени өрө көдүрүп,
 Магын жарыдар кууним бар
 Улуркаган калыкка
 Удура тудар күүним бар.
 Алтай кижини кем эмитер?
 Ак жарыкка угулзын.
 Ас та быздо, албатым
 Калыктарла тен турынн

Калганчы төртжолдыкта — үлгердин төс шүүлтези. А Адаров калыктын өткөн жолун терең шиндеп, онын кылык-жанын чике көргүзгөргө албаданат. Онын да учун жолдыктар кычыруу сөстий угулат:

Омок болзон, калыгым.
Ойгор болзон, албатым
Алдында жаткан жолыгды
Алтаарынаң жалтанба!
Албатылар ортодо
Бажыг бөкбөйтип жажырба!
Агарып жадатан тандардан,
Алдыста кайкалдуу жылдардан
Артпай, алта, албатым,
Сеге чүми жок кожончым!

«Мен — алтай кижини, калык», «Прометей эмезим» деген үлгерлерге поэт бир кижинин адынаң ончо калык керегинде алдат. «Мен» деп лирический геройдын айдылганын албаты деп ондоор керек. Темдектезе, «Мен — алтай кижини, өлөлө, чактарды өдөлө, тирилип келген баатырдын» — деп, лирический герой оморкодулу сананат.

А. Адаровтын «Көчкүндөр» деген үлгери жөн ортодо текши жарлу. Анда — албатынын салымын терең ондогону, жаңы жүрүмгө алгаганын жарт көргүзүлгөн. Онын да учун поэт эмди бис «ак-жарыкка айылчы эмес, ээлер болуп калганын» деп шүүлтө эдет. Профессор С. С. Суразаков бичинчинин үлгерлерин шиндеп тура, мынайда темдектеген: «Онын (А. Адаровтын — Н. К.) поэзиясын «жайым поэзия» деп айдарга жараар. Ол жүрегинде не барын чике ле жайым айдарга кичсейт. Кезикте келишкедий поэтический кебер де бедреерге ого өй жок аайлу. Же ошкош ло онын поэтический сүр-кеберлери жылбилү, онын айткан санаа-шүүлтөлери терең ле төп». Бу сүрекей чын айдылган деп жөн-синер керек.

Калганчы чыккан үлгерлик жуунтызында («Менин сүүжим өлбөс», 1982) поэт көп үлгерлерин жаңыдан жазаптыр. Же үлгердин жаңыс латыш кеберин жазап тура, автор бир кезек жастыралар эдин жат: үлгердин жаңыс ла күүзи бузулып турган эмес, баштамы сүр-кебер де, учуры да. Темдек эдин, «Мен бийикте, жайлуда чыккам» деген үлгерин алалы... «Мен» деген сөсти түжүрүп ийгенинен улам, үлгердин кожон кептү күүзи үзүлүп жат. «Кайрылык» деп үлгердин учында ол ло баштап чүмделген 1957 жыл тургузулган. Же оны жазаганыла тундештиргенде, калганчызы чек өскө үлгер болтыр. Өскөрткөнинде, баштапкызына көрө, жажы жаандай берген кижинин көрүмүн, санаа-шүүлтөзи иле билдирлү. Үлгердин кезик жолдыктары поэтический сөслө эмес, жадагай чүмделген. Темдектезе: «Капчал жерлик кырларинда каткылу, ыйлу мен өскөм». Өскө жерде «ыйлаган жылдыс алдына ыраак өйимди санандым». Мында «ыйлаган жылдыс» сан башка сөскөлбү. «Кайры-

лыкка» уйгаштыра «кайдалык» деп сөсти тузаланганынан үлгерде кандый да жарбыныш үн угулат. Көдүрингилү санаалар кезик тушта чике учурлу эмезе орус тилдег чике кочүрилгендий сөстөрлө айдылган. Бу тушта эрмек те кажылгакту. «Көчкүндер» деген жакшы үлгердин учында база да келишпес жолдык тура берген: «Кызалан түшсе, жүрүмди канысла будын өдөрис».

Айдарда, А. Адаровтын үлгерлери баштап тарый ла бойынын ойинде чүмделген болзо, жараш ла солун билдирер. Качан поэттин билгири сезим ле көрүмди жеидеп турза, үлгерлердин поэтический кеми жабызай берет. Аржан Адаровтын кажы ла үлгеринде, көчүрөөчи Илья Фояковтын темдектегениле, терен санаа салынган. Оны кандый бир жаан шүүлтөге жетиргени — поэттин бичижинин аңылу темдеги. «Ойим, албатым, Төрөлим» деген тема поэтти бүгүинги күннин каруулу сурактарын жартаарга ууландырат.

БРОНТОЙ БЕДЮРОВТЫҢ ҮЛГЕРЛЕРИ ААҢЫНЧА БИР КЕЗЕК ШУУЛТЕЛЕР.

Поэт Б. Бедюров — бүгүн төрт («Кырлардын будугу», 1969, «Тулаан ай», 1970, «Чингерилер», 1974, «Тенгеринин чакызы», 1982 ж.) жуунтынын авторы. Бир канча үлгерлик жуунтылары орустап чыккан. Онын тургускан сурактары солун ла бичижини өскө поэттерге түней эмес. Баштапкызы: Алтайн, төрөл улузы жакын-чакка эзен-амыр жатсын деген санаа. «Кизи кайда ла жүрзе, кемге ле жолыкса, көксинде төрөл Алтайн эржине кептү алып жүрер» — деп, поэт бир тушта айдат. Онон улам алкаган сөстий жолдыктар табылат. Поэттин төрөли жебрен, байлык ла кереестеге кереес. Оны неле түнгейлеер?

Павел Васильевич Кучняк Алтайдын кеберин кыс кижинин жарыла түндеп, кижинин кылык-жаны ажыра жураган:

Сен жараш болгон, же учукпайтаң,
Көксинде не барын көргүспейтен,
Албатыга жарт билдирбей де,
Түлтүйип калган туратаң...

Поэт көпти сананып, жебрен угы-төзин билип аларга амадап, оны аңылу сүр-кеберле темдектейт. Төмөги үлгерде арчын — Алтайдын сүр-темдеги:

Мун жыл өдөр,
База бир мун жыл
Же кайран Алтайдын
Жебрен кабайдын
Жер-жеинс көксинде
Узүлбөй өзөр,
Уйелен жер өдөр

Ургүлжик бир арчын
Чын,
ол — онбойтон арчын,
ол — менин калыгым!
Чактардан чактарга,
Баладан балага.

Алтай поэзияда мōш лō арчын сўр-темдек болуп жанжыккан. Оос поэзияда ак сўтле ўрўстеп койгон, арчын јыды јайылган кеен Алтайын алкап кожондогон јолдыктар бар. Онон улам Алтайды бичинчилер Кин-эне, От-эне деп байлап турулар.

Ўлгердин кебери солун. Мында поэттин кўр-кōксинен чыккан санаазы, онын да учун јолдыктар кыска, тōп Је бу јолдыктар ўлгердин ўзўги учун, «јаңы» деген сōскō ајару эдели. Баштапкы учуралда поэт јандаган јаңы деп ајдат, экинчизинде, угы-тōзи таркаганы керегинде куучын ѓдѓт. Бронтой Бедюровтын ўлгерлеринде, бичинчи А. Ередеевтин сѓстѓриле, «албатынын санаа-кўўни ле акту амадунын бириккени, келетен јўрўмнин кеен кожоңы, јўректіг ийдези ле гражданский кѓрўм-шўўлте» бар.

Чўмделгиде тургускан экинчи јаан сурак — тѓрѓѓн-тугандардын угы-тѓзи ўзўлбезин, јиттер јаан јаштуны ѓооп јўрзин деген шўўлте. Бу бўгўнги кўннин кезем сурагы, амадузы. Биледен баштап, эл-јондор нак јуртазын, албатылар најылажып јатсын деген санаа. Поэттин кажы ла ўлгеринде ѓйдин ѓдўжи иле билдирет. ѓй — ол јўрўмнин ѓскѓргѓни, кижинин ѓскѓни. Б. Бедюров јаантайын јол-јорыкта, кѓрўш-танышта болуп, бичик-билік ажыра ѓскѓ калыктардын историязыла, культуразыла, литературазыла јилбиркейт. Онон улам «кыска ўлгерлер бичип ўрендим — кѓгўс сескен, кѓзим кѓргѓи» — деп, поэт ајдат.

Је ненин де учун поэттин јангыртуларын кезик улус кўнчыгыш поэзияны ѓткѓнгѓн деп бодойдылар. Кыска кеберлў ўлгерлер тѓрѓл оос поэзияда да бар. Ол керегинде литературовед Г. Кондаков то бойынын («Духовное согласие», 1983 г.) бичигинде јартап бичийт.

Бўгўнги советский поэзия јаранып, бой-бойына камаанын јетирет. Кажы бир калыктын једимине де тайанып ѓскѓни туштайт. Мынан кѓргѓндѓ, поэттин ўлгерлеринде јаңы кебер болордон до ајабас. Темдектезе, Кўнчыгыштын ўлгерине кеберлеш экијолдык:

Тўп. Деремне Тенери
Ўкў эдет. Келери.

Бу ла, Ўлгер божогон. Эмезе бешјолдыктап бичиген ўлгерди алалы:

Карагајлу јаратта,
Кызу сары кумакта
Кўнге кўйўп отурдым.
Кѓк толкуны тудала,
Кўскў чилеп кѓрўндым...

Је мындый ўлгерлер јуунтыда каа-јаа ла туштап јат. Коп учуралда ўлгердин кўўзи бузулып, алтай кеберине јайыла берет. Айдарда, поэт ѓскѓ калыктын поэзиязын ѓткѓнгѓн дѓ эмес, алтай поэзиянын бар ке-

берлерин тузаланарга кўнчыгыш поэзиядан жүк ле тебў алып, жомш-кўн болор. Анайда Б. Бедюров бойынын поэтический узун курчыдып, алтай поэзияда ўнин аныландырып јат

Б. Бедюров ўчјолдыкту строфалар бичип эбин тапкан. Олор солун ритм тўзўп, эптў уйгаштырулалат. Кезик ўлгерлер башталганынан ла ала уйгаштыруланып, коолодо кожондожо берет.

Баштамы рифмадан. баштап тебинген сўстон ўлгердин кўўзи камаанду. Ол керегинде озогы ўлгерлешти шингдеген В. В. Радлов то, эмдиги литературовед С. М. Қаташев те бичигилейт. Бу алтай поэзиянын анылу темдектери. Қыска кеберле чўмдеген јанжыккан темдектерле кожо, драматизм, психологизация, јуралган деп јангыртуларга эжелет. Сўслў јарт, кўскў кўрўнер јуралган јураары тегин ле неме эмес эмей. Поэт Б. Бедюров сўрекей эптў журуктар јурайт

Ак кар Арч кей
Кўб казан — тенери
Лылдыстардын кўстўри
Бызырундарга тўней

Мында курчулу рифма да бар эмитир. Ќскў журук база ла глагол јогынан чўмделген:

Эски чакы
Эбире чалкан
Қаан-айас
Қаа-јаа чымыл.
Кўйгек быжыл

Глаголдорды поэт калас тузалайбай јат. Поэттин сўзлигин озогы сўстўр (јўрўк, мус. шикширге), диалектний (карачай была алта), эрмек-куучында бар (јебетен, бараксан, бабий) ла бойы кубулткан сўстўр байыдат. Б. Бедюровтын эрмек-сўзи де тўп шўўлтелу, токыналу болуп кубулган. Ол анчада ла «Тенерининг чакызы» деген јууитыда иле билдирет.

ТУУЛУ АЛТАИ КЕРЕГИНДЕ

1983 жылда Сибирьдеги «Наука» деп издательстводо «Палеолит Сибири» деп жуунты кепке базылды. Бу бичикке академик А. Окладниковтын «Палеолитическая стоянка Кара-Бом в Горном Алтае», А. И. Шлюковтын «Термолюминесцентное датирование стоянки Улалинка — древнейшего палеолитического памятника Сибири», М. В. Шуньковтын «К вопросу о мустьерских памятниках Алтая» деп статьялары кирди.

Бу ок издательстводо бдүн жаткан жылда Туулу Алтайдын историязына учурлалган эки бичик кепке базылды: Е. А. Окладникова. «Петроглифы Средней Катуня» ле А. М. Сагалаев. «Мифология и верования алтайцев».

«Вокруг света» (3 №, 1984) журналда исторический науканын кандидады Элеонора Новгородованын «Теплый войлок» деп статьязы жарлалды. Автор бойынын статьясында Польшанын этнографы Алиция Шинкевичле кожо Монголия жаар жорыктап жүргенин бичийт. Монголияда ла Алтайда жаткан албатылар кийинсти 2—2,5 мун жыл мынан кайра эдиң туратанын Туулу Алтайдан казып алган табынтылар керелейт деп, Новгородова темдектейт.

1983 жылда Москванын «Профиздат» издательствозында туристтерге учурлалган «Сибирский меридиан» деп бичик чыкты. Бу бичикти В. Ухов ле В. Лихонитов тургускандар. Бичикке жибилду куучындар, очерктер кирген, анайда ок Туулу Алтайла жорыктаар 75, 75-а, 76, 77 ле 203 номерлу маршруттар керегинде айдылат.

Одүй жаткан жылда «Физкультура и спорт» издательстводо «Рыболов-спортсмен» деп 44 номерлу альманах чыккан. Бу альманахта Чолушманнын суузы керегинде А. Онегининин «На Челушмане» деп куучыны кирген.

«Сибирские огни» (6 №, 1984) журналда С. С. Суразаковтын «Из глубины веков» деп бичиги керегинде В. Алексеевтин рецензиязы жарлалган.

Барнаулда В. И. Эдоковтын «Мастер из Аноса» деп бичиги чыкты. Бичик Туулу Алтайдын жарлу журукчызы Г. И. Гуркиннин жүрүми ле творчествозына учурлалган.

1983 жылда Ленинградтың «Художник РСФСР» деп издательство-зы Л. Синтконныг «Первые художники Алтая» деп бичигин кепке базып чыгарган. Бу бичикти автор көп жылдыг туркунына бичиген. Бичикке Туулу Алтайдыг журукчылары Г. И. Гуркинге ле Н. И. Чевалковко учурдалган эки очерк кирген.

«Советская Хакасия» (7 июль, 1984) газетте Н. Саймина «Искусство наших друзей» деп статьясында Туулу Алтайдыг драма театры керегинде јилбилү бичийт.

«Природа» (6 №. 1984) деп журналда А. И. Мартыновтыг «Петроглифы Горного Алтая» деп статьязы чыкты.

Бу ок статья «Алтайская правда» (14 июль, 1984) газетте база јарлалды.

«Комсомольская правда» (22 сентябрь, 1984) газетте В. Горлов «Катунь — крутая река» деп статьясында Туулу Алтайда тудулып јаткан ГЭС керегинде бичийт.

«Труд» (25 сентябрь, 1984) газетте Л. Ковалеваныг «Золотое озеро: Сбереечь для потомков красоту алтайской жемчужины» деп статьязы чыкты.

Бу ок статья «Звезда Алтая» (6 октябрь, 1984) газетте база јарлалды.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ УЛУЗЫ КЕРЕГИНДЕ

«Московские новости» (12 февраль, 1984) газетте СССР-дин Верховный Советинин денутады С. Е. Ечешеваныг фотојуругу чыкты.

1984 жылдыг настольный календаринде В. Саповтыг «Звезда Дельмека» деп статьязы чыкты. Бу статьяда Кан-Оозы аймакта јаткан коичы, Социалистический Иштин Геройы Јелмек Тоедов керегинде айдылат.

«Комсомольская правда» (14 апрель, 1984) газетте чыккан «Глава семейства» деп статьясында В. Песков ан азыраачы Ф. П. Попов керегинде бичийт.

«Правда» (11 февраль, 1984) газетте В. Саповтыг «Помнят солдата» деп статьязы јарлалды. Бу статьяда бистинг јерлежис, Советский Союзтын Геройы Семен Тартыков керегинде айдылат. С. Тартыков Ада-Төрөл учун Улу јуу ойинде Украинада Балабановка јуртта бштүннин «тигр» деп танктарын токтодорында турушкан. Бу јурттагы школ С. Тартыковтыг адын аданат. Бу јууктарда бистинг областьтын Кара-Кокша јуртынын үренчиктери Балабановка јуртка айылдап јүрүп, каштан агаштардын јанына Алтайдыг мөштөрпн апарып отургускан.

Л. Баштыкова.

БАЖАЛЫКТАР

СССР-дин Верховный Советинин Президиумынын Указтары	3
Э. Палкин. Эмдиги бйгө — эң артык иш	5
Э. Тоюшев. Јүрүмдү чындык көргүзөр	9

КУУЧЫНДАР

А. Ередеев. Куурлу өзөктөрдө	14
Э. Якимов. Байыкканын коронду коқырлары	36

БЕШЖЫЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛДАРЫ

Б. Угаров. Төрөлинин магына	39
В. Тоенов. Кижинин жүрүми учуи	43

УЛУ ДЕНГҮНИҢ 40 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАП

Г. Калкин. Төртөн жыл өткөн сонында	48
Е. Медведев. Качан да өлбөс. (Н. Тодонов көчүргөн)	59

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС

А. Калкин. Кан-Бүдөй	69
А. Ф. Саруеванын чыкканына ала 70 жылдыгына	76

СТАТЬЯ

Н. Кияндикова. Эмдиги алтай поэзиянын алтамдары	91
---	----

ХРОНИКА

Л. Баштыкова. Туулу Алтай керегинде	102
-------------------------------------	-----

Лазарь Кокышев

КАБАП КОЖОНҒЫ

Мен катап да
Кичинек, кичинек...
Бажымды салдым
Энемниң колына.
Теректин бұрлери
Шалтырактый шылырайт,
Кабай кожоҕын
Энем кожоҕдойт.
Жүрүмле седен
Откөн дө болзом,
Бу кожоҕды
Канча жыл санаганам.
Турналар, турналар.
Жайым булуттар...
Телекей меге

Кабай, ый билдирет!
Ойлор өдүп,
Ойлор кубулган...
Же кубулбайтыр энемниң
Санаазы, кожоҕы.
Казылын келет
Ундылган санаалар...
Энемниң эрке
Кожоҕы алдына
Уур жолдор
Ончозы ундылат.
Турналар... турналар—
Жайым булуттар...
Телекей меге
Кабайды билдирет!

